

LUNDS
UNIVERSITET

”Toke lät kyrka bygga och ...”

Aristokratiska gårdar och kyrkor i det medeltida Lund

av

Kenth Hansen

Kandidatuppsats i historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds Universitet
Höstterminen 2013
Handledare: Mats Roslund
Examinator: Martin Hansson

Abstract

Hansen, K. 2014. "Toke had a church built and ...". Aristocratic manors and churches in medieval Lund.

The purpose of this paper is to investigate whether in medieval urban Lund you could find structures similar to the rural complexes with manor and private church and, if so, what these would look like.

Initially, a hypothetical picture is formed. This is based on earlier research on church building and church organisation, on the aristocratic rural establishments and on the medieval development of Lund.

Four possible manor sites based on four different source materials are suggested and described. In S:t Botulf there is a remaining family manor house in the vicinity of the assumed church; in S:t Mårten written notes concerning remains of an exclusive stone house indicate a possible site for a manor house; in S:t Stefan a 14th century deed leads to a possible site for a manor house; in S:t Andreas unique artefacts are linked to an Anglo-Scandinavian manor and church complex.

Finally, the results from the analysis are used to suggest a chronological development of Lund manor house complexes. Some spatial aspects of the establishment of manor houses are discussed; site structures, roads and location of buildings.

Key words: Lund, aristocracy, church, manor, medieval

Tack!

Jag vill rikta ett stort tack till Kulturen i Lund, först och främst till Conny Johansson Hervén som verkligen tagit sig tid att hjälpa mig på alla tänkbara sätt, samt till Gunilla Gardelin och Gertie Ericsson för värdefull hjälp och information kring det arkeologiska materialet. Dessutom tackar jag för tillåtelsen att bildmässigt få använda Kulturens material.

Tack också till Anders Andrén för snabba och precisa svar på skilda frågor om den lundensiska arkeologin och för tillåtelsen att använda kartmaterial, till Jes Wienberg för intressanta diskussioner kring korportaler och runda kyrktorn och till Anders Ödman för ihärdigt framgrävande av information kring kyrkors vridning.

Sist, men inte minst, ett stort tack till min handledare Mats Roslund som med kunnighet och entusiasm har väglett mig i arbetet.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING	1
<i>SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING</i>	1
<i>AVGRÄNSNINGAR</i>	2
<i>METOD</i>	2
<i>KÄLLMATERIAL</i>	2
Arkeologi.....	2
Skriftligt källmaterial.....	3
Kartmaterial.....	3
<i>TERMINOLOGI</i>	4
TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER	5
<i>KYRKOGRUNDANDE, PATRONATSRÄTT OCH SOCKENBILDNING</i>	5
Kyrkbyggandet.....	5
Rätten till kyrkorna.....	6
Sockenorganisationen.....	6
<i>LANDSBYGDENS GÅRDS- OCH KYRKOANLÄGGNINGAR</i>	7
Lisbjerg.....	7
Bjäresjö.....	7
Själland.....	8
Färlöv.....	8
Skåne övrigt.....	8
Skänninge.....	8
<i>LUNDS URBANA UTVECKLING</i>	9
<i>LUNDENSISKA HUVUDGÅRDSKOMPLEX - UTGÅNGSPUNKTER</i>	11
ANALYS	13
<i>S:T BOTULF</i>	14
Gård.....	14
Ätten Krognos.....	16
Kyrka.....	17
Sammanfattning S:t Botulf.....	19
<i>S:T MÅRTEN</i>	20
Kyrka.....	20
Gård.....	22
Sammanfattning S:t Mårten.....	24
<i>S:T STEFAN</i>	24
Kyrka.....	24
Ätten Galen.....	25
Gård.....	26
Sammanfattning S:t Stefan.....	28
<i>S:T ANDREAS</i>	28
Kyrka.....	28
Gård.....	30
Sammanfattning S:t Andreas.....	31
SAMMANFATTNING	32
Kronologisk utveckling.....	32
Tomtstrukturer.....	33
Vägar.....	34
Byggnadernas lokalisering.....	35
REFERENSER	36
Otryckt källmaterial.....	36
Tryckt källmaterial.....	36
Litteratur.....	36
Internet.....	39
Förkortningar.....	39

INLEDNING

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING

En känd företeelse under medeltiden är de lantliga huvudgårdskomplex som bestod av ett aristokratiskt gods – en stor gård med ansenlig jord – i nära anslutning till en kyrka. Kyrkorna har bedömts som att ursprungligen ha varit privatkyrkor, vilka sedermera övergick till att bli patronatskyrkor. I Skåne finns arkeologiskt kända exempel redan från den tidiga medeltiden såsom Bjäresjö. Närheten mellan huvudgård och kyrka förekommer i ett stort antal fall, från senare under medeltiden och ända fram i modern tid. I Skåne kan detta bevitnas t ex i Stora Herrestad, Östra Ingelstad och i Trolle-Ljungby. Företeelsen var inte regionalt begränsad; liknande förhållanden rådde även i t ex nuvarande Danmark, i det medeltida Sverige och i England (Callmer 1992:432ff; Hansson 2006:161ff). Denna typ av komplex brukar behandlas som ett landsbygdsfenomen och inte som ett urbant bebyggelsesmönster.

”Toke lät kyrka bygga och ...” står det på en delvis skadad runsten (DR315) från 1000-talet som i slutet av 1700-talet hittades i ett gärde vid Stora Tvärgatan i Lund (Sjöborg 1824:159) (fig. 1). Ristningen har tolkats som refererande till en privat uppförd kyrka. Tidigare kopplades denna inskrift vanligen till en föregångare till S:t Stefans kyrka vid Södergatan (Andréon 1980:68), men senare har även stamkyrkan till Heligkors föreslagits (Carelli 2012:63). Oavsett kyrka indikerar runstenen på att någon eller några, kanske ett flertal, av de många kyrkor som uppfördes i Lund under den tidiga medeltiden, var privata kyrkor grundade av och tillhörande stadens elitskikt. Möjligen byggde mäktiga lundensare dessa kyrkor i anslutning till sina bostadshus belägna på stora tomter i den nyetablerade staden, precis som fallet var på landsbygden.

Är kanske Krognoshuset på Mårtenstorget i Lund de kvarvarande resterna av ett sådant gårdskomplex? Kyrkogården till S:t Botulfs kyrka låg strax nordväst om Krognoshuset. Även om själva kyrkan ännu inte kunnat arkeologiskt fastställas så var den säkerligen belägen inom den påträffade kyrkogården. Krognosätten, en av det medeltida Danmarks mäktigaste fräsesläkter, var under lång tid innehavare av Krognoshuset. Genom skriftliga källor framgår det att ätten innehade patronatsrätten till S:t Botulfs kyrka (LÄU 4:246). Både rumsligt och juridiskt är det således tänkbart att koppla samman dessa enheter till ett huvudgårdskomplex som tillsammans med anslutande agrara marker kan ha utgjort en urban parallell till landsbygdens huvudgårds- och privatkyrkomiljöer.

Med utgångspunkt i de lantliga godskomplexen, och med Krognoshuset – S:t Botulfskyrkan i Lund som initialt analyserat exempel, syftar uppsatsen till att efterforska andra motsvarande stadsenheter i Lund. Med bas i de lundensiska privatkyrkorna, i första hand de träkyrkor som byggdes under 1000-talet, är det min avsikt att försöka identifiera och beskriva tänkbara omkringliggande aristokratiska miljöer utgående från tesen att kopplingar mellan privat-, senare patronatskyrkor och aristokratiska boendemiljöer även förekom i de medeltida städerna.

Alltså: Var gods med huvudgård och associerad kyrka bara ett landsbygdsfenomen eller förekom de även i de medeltida städerna? Hur såg i så fall dessa urbana miljöer ut, hur var de utformade?

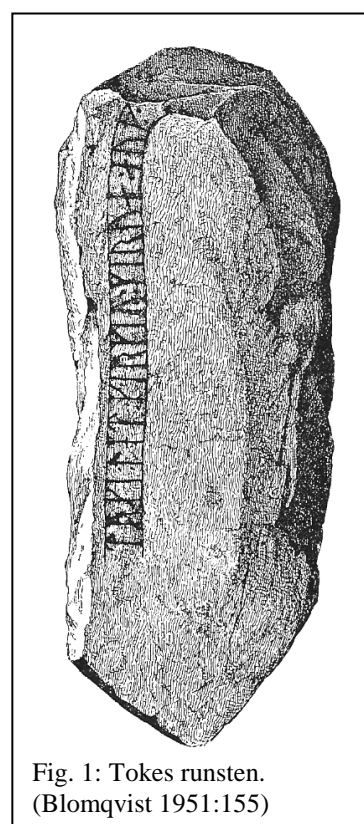

Fig. 1: Tokes runsten.
(Blomqvist 1951:155)

AVGRÄNSNINGAR

Undersökningen kommer att fokuseras till miljöerna kring de träkyrkor i Lund som är historiskt och arkeologiskt kända eller hypotetiskt antagna. Kyrkorna kan vara påvisade direkt via arkeologiskt påträffade lämningar, som kunnat identifieras och associeras till kyrkor kända i andra sammanhang, men de kan även vara indirekt bestämda via skriftliga källor och via sekundära arkeologiska träkyrkoindikatorer. Eftersom uppsatsen syftar till aristokratins gårdar och privatkyrkor kommer inte de träkyrkor som antas ha en regal koppling att tas med i analysen. Det gäller de olika Kattesundskyrkorna, eventuella föregångare till domkyrkan i Lundagård och träkyrkorna S:ta Maria minor och S:t Clemens. Kvarstår gör sex presumtiva träkyrkor, nämligen S:t Botulf, S:t Stefan, S:t Mårten, S:t Andreas, Heligkors och S:t Mikael (Carelli 2012:68ff, 122ff). Fyra stycken är vad som bedömts kunnat rymmas inom uppsatsens tids- och utrymmesramar. Därför kommer de fyra förstnämnda – S:t Botulf, S:t Stefan, S:t Mårten och S:t Andreas – att analyseras.

Kronologiskt kommer uppsatsen att behandla tiden från träkyrkornas uppförande (mitten av 1000-talet) och fram över medeltiden så länge spår av ev. elitkomplex kan följas.

METOD

Problemställningen kommer att angripas i två steg.

I första steget kommer utgångspunkter att etableras i syfte att skapa en generell beskrivning av hur dessa aristokratiska urbana miljöer kan ha varit beskaffade. Detta teoretiska perspektiv byggs upp kring tre olika fundament. Först tas avstamp i forskningen kring kyrkogrundande och övergången från materiellt ägande till en immateriell patronatsrätt parallellt med att ett sockensystem växer fram. Ett andra stödjeben erhålls från de historiskt och arkeologiskt kända gårdsmiljöerna på landsbygden. Jag kommer att försöka skapa en bild av när de etablerades, hur de var byggda och rumsligt organiserade och hur de utvecklades. Det sista grundelementet utgörs av kunskapen kring etableringen av staden Lund och hur den kom att utvecklas under den tidiga medeltiden. En sammanvägning av dessa tre perspektiv syftar till att konstruera en preliminär övergripande uppfattning om hur dessa lundensiska gårdskomplex kan ha sett ut samt var och när de upprättades.

Utifrån denna teoretiska referensram kommer källmaterialet i och kring de utvalda kyrkomiljöerna att analyseras i syfte att hypotetiskt förlägga och beskriva tänkbara aristokratiska omgivningar. Förhoppningsvis tillåter det arkeologiska källmaterialet även att de framtagna hypoteserna i någon utsträckning kan verifieras. Utöver rapporter och basmaterial från arkeologiska undersökningar kommer en palett av annat källmaterial att utnyttjas, såsom historiskt kartmaterial, medeltida topografiska förhållanden samt skriftliga källor rörande lundensiska jord- och egendomsförhållanden.

KÄLLMATERIAL

Arkeologi

Det primära källmaterialet utgörs av dokumentation från de arkeologiska undersökningar och övervakningar som gjorts på de aktuella platserna i Lund; såväl skrivna rapporter som opublicerat material. Ansvar för den arkeologiska verksamheten inom Lunds medeltida stadsområde har huvudsakligen fallit på Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, i fortsättningen benämnd Kulturen. Den arkeologiska vittnesbörd som främst är av intresse rör tomtstrukturer och anläggningsrester, men även annan information, t ex ekologisk information, kulturlagrens sekvens, uppbyggnad och innehåll, hantverksspill och påträffade artefakter,

kommer att vara av intresse. De arkeologiska insatser som gjorts i Lund under det senaste seklet är förvisso många, men åtskilliga av dem var gjorda under en tid när arkeologins fältmetoder och dokumentation var bristfälliga jämfört med dagens kontextuella och stratigrafiska metoder. Därför står inte kunskapsmassan i proportion till mängden utgrävda kulturlager, men den nära anknytningen till den akademiska forskningen har ändå gjort att medeltidsarkeologin i Lund har legat i forskningens framkant (Carelli 2012:11ff).

I samband med de arkeologiska undersökningarna under det senaste seklet i Lund har otaliga mätningar av kulturlagrens tjocklek gjorts och en detaljerad kartbild av den ursprungliga marknivån har kunnat framställas. Denna topografiska bild av det tidiga Lund är väsentlig för att förstå de ursprungliga förutsättningarna för bebyggelsen på platsen (Andrén 1980:25).

Skriftligt källmaterial

De skriftliga källorna från Lunds första sekel är få och svårbedömda. Spridda notiser finns t ex hos Adam av Bremen (1984). Från 1100-talet och framåt finns klerikalt material i form av kyrkliga skrifter och anniversarier (Carelli 2012:247ff). Av större värde för denna undersökning är framförallt diplomaterialet från senare under medeltiden och början av tidigmodern tid (SD; SD1401; LÄU; DD). Häri finns information om ägande och överlåtelser av egendomar. Även andra uppgifter, såsom testamentariska förordnanden och information kring patronatsrätter, förekommer. Från 1500-talet och framåt finns bevarade jordeböcker och arrendekontrakt. Även om dessa källor övervägande speglar en tid som är senare än den primära undersökningsperioden kan egendomsförhållanden ofta besitta en långvarig kontinuitet. Då det tidsmässiga utrymmet för uppsatsen inte möjliggör en genomgång av originalhandlingarna kommer jag bara att använda mig av i modern tid tryckta och publicerade handlingar samt av referenser i litteraturen till övriga originalhandlingar (Andrén 1984:5ff).

En variant av skriftliga källor är runstenar. I uppsatsens inledning presenterades Toke kyrkbyggares runsten. Andra runstenar i Lund och dess omnejd vittnar om den elit som fanns där vid övergången från vikingatid till medeltid (DR).

Kartmaterial

Den äldsta bevarade kartan över Lund brukar benämnas Vedels kartsbild då den ingår i den danske historikern Anders Sørensen Vedels samling. Den är en skissartad ritning med bl a alla kyrkorna utsatta. I det sammanhang där kartsbilden framställdes gjordes också ett kopparstick över staden, vanligen attribuerat till den tyske kopparstickaren Franz Hogenberg, samt en verbal stadsbeskrivning utförd av den senare biskopen Mogens Madsen. Dessa tre objekt är tillkomna i slutet av 1580-talet. Under andra halvan av 1600-talet framställdes några mer verklighetstroga, om än fortfarande något skissartade, kartor. På den lundakarta som ingår i Johannes Mejers kartverk, tillkommen under senare delen av 1650-talet, är gatunätet bättre åskådliggjort. Kartan innehåller dessutom en, till synes helt schablonmässig, tomtindelning. Från 1669 härstammar en karta, troligen upprättad på den nya svenska regimens initiativ, med ett antal av stadens hus och institutioner markerade. Först med Jean Bergmans karta från 1704 finns en helt trovärdig och proportionellt riktig karta som även utvisar stadens jordar runt det medeltida stadsområdet. På Caspar Magnus Espmans kartor från 1780-talet möter oss för första gången hela stadens tomtstruktur, även om de ”publica” tomterna redan fanns markerade på en karta från 1688. Trots att det inte finns några bevarade kartor från medeltiden är ändå det mer sentida kartmaterialet av intresse. Dels har ofta de gatu- och tomtstrukturer som kartorna beskriver en lång kontinuitet och är i stor utsträckning en kvarleva med rötterna i 1000-talet, dels visar de på byggnader och andra anläggningar som kan ha existerat under lång tid, långt

ner i medeltiden. Lunds många kyrkor är det tydligaste exemplet (Blomqvist 1946; André & Högstedt 1990; André 1980:10ff).

Utifrån det bevarade kartmaterialet, skriftliga källor och arkeologiska spår har Anders André rekonstruerat gatusträckning och tomtindelning i det senmedeltida Lund. De skriftliga källorna har även sammanställts till ägar- och boendelängder per tomt fram till 1600-talets mitt (André 1984).

Den av André föreslagna rekonstruerade sockenindelningen är viktig för analysen. André har delat upp tomternas sockentillhörighet på sådana som kunnat skriftligt beläggas resp. på sådana som härletts utifrån andra, mer principiella grunder. Den därav följande sockengränsdragningen har i denna uppsats figurmaterial markerats med heldragen resp. streckad gränslinje. Min bedömning är att de osäkerheter som finns avseende sockenindelningen är av underordnad betydelse för analysens slutsatser, då de oftast avser mer perifera delar av socknarna. Sockenindelningen avser primärt förhållandena i början av 1500-talet. Andréns bedömning är att denna i allt väsentligt även äger giltighet för förhållandena under 1300- och 1400-talen (André 1984:53).

Den mer finindelade gränsdragningen mellan tomterna, som deras storlekar och former leder till, är givetvis behäftad med en större osäkerhet. Min bedömning är dock att denna gränsdragning är av underordnad betydelse för analysresultatet.

Sammantaget ger detta källpluralistiska angreppssätt en möjlighet att betrakta den tidiga medeltidens Lund från ett flertal infallsvinklar. Trots att dessa titthål är begränsade och dunkla p g a respektive källas fragmentariska karaktär kan ändå den samlade bilden ge ledtrådar och indicier till att förstå den tidens förhållanden.

TERMINOLOGI

Beteckningar som *gård*, *fastighet* och *egendom* kommer att användas som generella termer för en tomt med bebyggelse och andra fasta anläggningar på densamma. Termen motsvarar alltså den moderna juridiska innebörden av begreppet fastighet. För att närmare precisera de gårdar som associerades till samhällseliten, de gårdar där dessa var permanent eller sporadiskt bosatta, kommer begreppen *storgård* och *huvudgård* att användas. Skillnaden dem emellan är huvudsakligen kronologisk. Med *storgård* syftas på gårdar tillhöriga den sena järnåldern och början av tidig medeltid. *Huvudgård* är kopplad till medeltid och sedermera till det frälse som kom att utvecklas. Någon exakt skiljelinje har inte eftersträvat, varken temporalt eller gestaltningsmässigt. Slutligen kommer även termen *stadsgård* att nyttjats. Därmed förstås en större, ståndsmässig, urbant belägen fastighet med agrar karaktär, tidsmässigt tillhörig sen- eller eftermedeltid. En stadsgård behöver inte nödvändigtvis ha ägts av aristokratin utan även borgare eller någon av kyrkans män kan ha varit innehavare.

Den *elit* som bebodde dessa stor- och huvudgårdar skulle vi idag kalla adel. *Adel* är dock ett begrepp som kom i bruk först i slutet av 1400-talet och har fått en huvudsakligen eftermedeltida associering. Dessförinnan användes begreppet *frälse* och syftade på en befrielse – en frälsning – från skatt. Denna skattebefrielse utvecklades under 1200-talet i Danmark och Sverige och var en del av en fundamental omläggning av den offentliga ekonomin. Ledungen, en allmän krigstjänst, ersattes med beskattning och väpnat rytteri. Frälset slapp skatteplikten, men måste i stället svara för ryttare med häst och utrustning till kungens här. Som en generell term kommer *aristokrati* att användas. Den är således likställd med både adel och frälse, men kommer också att användas som beteckning på eliten före 1200-talet (Hansson 2001:31ff; Konow 2005:15).

TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

KYRKOGRUNDANDE, PATRONATSRÄTT OCH SOCKENBILDNING

Kyrkbyggandet

Vem som byggde de första kyrkorna, de romanska kyrkorna i först trä och sedan sten, i det medeltida Danmark har flitigt diskuterats under 1900-talet. Forskningsfronten har i stort sett svängt helt om. Ursprungligen menade man att det var sockenmenigheten, de fria bönderna, som i en kollektiv gemenskap svarade för byggandet av sockenkyrkan och ägde den samfällt. Hal Koch (1936:36ff) sammanfattade detta bondedemokratiska perspektiv i ett verk om Danmarks kyrkor. Han stödde sig bl a på bristen av handlingar som påvisade aristokratiska patronat. Men från att ha varit ett kollektivt ansvar för sockenborna överlät bondegemenskapen stegvis under medeltiden sina rättigheter till kyrkliga institutioner.

Ett första grundskott mot denna tes kom när Poul Nørlund (Nørlund&Lind 1944:12ff) hävdade att ett betydande antal av stenkyrkorna hade attribut som pekade på kung, biskop och aristokrati som kyrkogrundare. De attribut han fokuserade på var kalkmålade stiftarbilder och herrskapsgallerier. Han kunde också visa på ett omfattande aristokratiskt jordinnehav och därmed motsvarande mindre samhällsutrymme för en självägande bondeklass.

Ebbe Nyborg (1979) avvisade också tanken om den samfälliga bymenigheten. Han gjorde gällande att även om enskilda magnater kunde ligga bakom flera av kyrkorna var byggprojekten oftast ett samarbete mellan en mindre grupp av byns eller traktens ledande storbönder. Dessa erhöll var sin ägarmässiga andel i kyrkan, en andel som de fritt kunde förfoga över.

Ett ytterligare närmande mot samhällseliten som kyrkobyggare tog Jes Wienberg (1993:175f). Han lanserade grundtanken att det krävdes kapital i form av makt över människor, jord och andra ekonomiska tillgångar för att kunna finansiera, bygga, förvalta och underhålla en kyrka. Då jordinnehavet var grunden till makt och rikedom borde därför olika befolkningsgrupper ha svarat för kyrkobyggande i proportion till deras jordinnehav. I östra Danmark, på Själland och i Skåne, var eliten talrik och välförsedd med jordegendomar; därför var de också de dominerande kyrkogrundarna där. På Jylland fanns många självägande bönder vilket således bör ha medfört att en större andel av de jylländska kyrkorna hade tillkommit utifrån ett samarbete mellan traktens bönder.

Utifrån helt andra grunder kom Axel Bolvig (1992:76ff) fram till samma slutsats som Wienberg. Han noterade att de äldsta kyrkorna, träkyrkorna och de tidigaste stenkyrkorna, var små. Normalt fanns bara plats för cirka 50 personer, ett antal som vanligen motsvarade byns fria, självägande bönder med familjer. Den kyrkliga betjäningen för landbor, tjänstefolk och trälår fullgjordes således på annan plats, troligen utomhus på kyrkogården. I Östdanmark var kyrkornas långhus minst, men exklusivast. Därför ansåg Bolvig att de var uppförda av en dominerande lokal godsägare, med utrymmesbehov bara för en familj. I Västdanmark var långhuset större, med fler sittplatser, vilket talade för en bredare bondegrupp som kyrkobyggare.

Det slutliga hugget mot Hal Kochs kyrkobyggande bondemenighet, ett hugg som helt förde fram samhällseliten som grundare under den äldsta kyrkobyggnadsfasen, utdelades av Mats Anglert (1995:174ff). Utifrån skånska förhållanden analyserade han materiella och skriftliga kvarlevor från sen vikingatid och tidig medeltid; runstenar, skattfynd, diplommaterial, kyrkogårdar och gravfält, men framförallt kyrkorna själva. Han kunde konstatera att makten representerat av kung, kyrka och den lokala aristokratin var omfattande

och tydligt markerad. Anglert menade att centralmakten i form av kung och kyrkliga institutioner var upphovsmän till större och mer betydelsefulla kyrkor och kloster, medan den lokala eliten svarade för den absoluta majoriteten av träkyrkor och mindre stenkyrkor. Självägande bönder som grundare var rena undantagsfall. Först under slutet av 1100-talet och under 1200-talet kom en bredare sockenmenighet att ta initiativ till kyrkbyggen.

Rätten till kyrkorna

Inom forskningen finns en samsyn om att de första kyrkorna, träkyrkorna under 1000-talet och stenkyrkorna från början av 1100-talet, var privat egendom. De innehades av sina stiftare med full förfogande- och äganderätt, oavsett vem som var deras grundare. I de fall enskilda godsägare var instiftare kunde de betraktas som privata gårdskyrkor för dem och för deras familjer (Nyborg 1979:41; Andrén 1984:59ff; Bolvig 1992:47f; Wienberg 1993:171; Anglert 1995:179; Carelli 2012:167).

Ett sådant sekulärt förhållande var inte acceptabelt för den kyrkliga centralmakten, som önskade egen oinskränkt auktoritet. Genom de första biskoparna kom också en viss sådan överhöghet att etableras. Men det var inte tillräckligt för de kyrkliga institutionerna, som helt ville frigöra kyrkan från världsligt inflytande och åstadkomma *libertas ecclesiae* – kyrkans frihet. Efter 1100-talets investiturstrid uppnåddes en kompromiss, manifesterat i konkordatet i Worms 1122, som ledde till att de privata grundarna gav upp sin äganderätt, men bibehöll inflytande genom patronatsrätt – *jus patronatus*. Patronatsrätten innebar en rätt att presentera en präst för biskopen, som denne i sin tur skulle utnämna. Men patronatsrätten innebar också en rätt för patronus till särskild hedersbevisning och inte minst tillkom patronus kyrkliga inkomsträttigheter – delar av tiondet – mot skyldigheten att beskydda kyrkan och svara för dess drift och underhåll. Trots att den oinskränkta materiella förfoganderätten omvandlades till en mer begränsad immateriell rättighet kan patroni inflytande över sina kyrkor i praktiken ha förblivit relativt oförändrad (Thulin 1901:17ff; Schalling 1936:6ff, 97ff, 148ff; Nyborg 1979:41; Anglert 1995:179, 185; Carelli 2012:167).

Sockenorganisationen

En annan aspekt över kyrkans vilja att frigöra sig från världsligt inflytande, att stå oberoende från kunglig makt och lokal aristokrati, var dess strävan att bygga ut den kyrkliga organisationen, förbättra administrationen och stärka finansieringen av verksamheten genom beskattning. Adam av Bremen (1984:230) skrev på 1070-talet om norrmännen ”Men dop och konfirmation och invigningar av altaren och av heliga ämbeten, allt detta måste de och danerna köpa dyrt. Detta tror jag beror på prästernas girighet. Eftersom de vilda folken ännu varken kan eller vill betala tionde, pungslår man dem nu på annat, som de borde få gratis”. Kyrkan önskade införa en generell och stadigvarande inkomstbeskattning av befolkningen i stället för att tillhandahålla avgiftsbelagda tjänster. En sådan beskattning, tiondet, började införas kring 1100 och utvecklades under 1100-talet. Tiondet fördelades i tre delar; till biskopen, till försörjning av prästen och till kyrkans drift och underhåll, den s k fabrican (Bolvig 1992:48ff; Carelli 2012:170).

Parallellt med tiondebeskattningen byggdes sockensystemet ut. Det har diskuterats om detta system baserades på de anglosaxiska minster-kyrkornas parochialorganisation under tidigt 1000-tal eller om det var en ren nyskapelse från 1100-talet. Minster-kyrkor var större centralkyrkor för ett omgivande geografiskt område, närmast motsvarande ett mindre biskopsstift. Sådana enheter kan ha varit den grundläggande organisatoriska indelningen även i Danmark under den kristna missionstiden kring år 1000, som konkretiserades i storsocknar med större centrala kyrkor, uppförda av kungen eller av kyrkliga institutioner under 1000-talets

och det begynnande 1100-talets lopp. Under 1100-talet bröts mindre enheter ut ur dessa storsocknar, sockendelar som organiserades främst kring den lokala eliten och deras stenkyrkobyggen. Dessa mindre socknar återfanns främst i de mer tätbefolkade, centrala delarna av Skåne. Skånes perifera delar fick sina kyrkor och sina egna sockenbildningar först under slutet av 1100-talet och under 1200-talet. Det har antagits att en bredare sockenmenighet i större utsträckning låg bakom kyrkbygge och sockenbildning i dessa regioner (Anglert 1989:236ff, 1995:166ff; Carelli 2001b:72ff).

Sockentillhörigheten har troligtvis initialt främst karaktäriserats av en anknytning till makten och till enskilda aristokrater. Sockenutbyggnaden kom emellertid att innebära att den skånska geografin under 1100- och 1200-talen fick allt tydligare definierade sockengränser, att befolkningen blev rumsligt indelad. Sockentillhörigheten kom därmed alltmer att uppfattas som en geografisk tillhörighet. Menigheten blev också längre fram under medeltiden mer aktiv och deras inflytande över de kyrkliga angelägenheterna inom socknarna ökade, inte minst i och med att kyrkvårdsinstitutionen inrättades (Nyborg 1979:48ff; Andrén 1984:56; Anglert 1995:185f).

LANDSBYGDENS GÅRDS- OCH KYRKOANLÄGGNINGAR

Lisbjerg

I Lisbjerg, en bit norr om Århus på Jylland, har en tidig koppling mellan storgård och kyrka påvisats. På en mindre kulle, platsens högsta punkt, fanns under slutet av järnåldern en storgård som med sin mycket stora toft, 19 000 m², måste ha tillhört den dåtida eliten i trakten. Under slutet av 1000-talet byggdes en träkyrka mitt på toften där tidigare en hallbyggnad hade stått. Träkyrkan ersattes på 1100-talet med den stenkyrka som fortfarande finns kvar. Den direkta platskontinuiteten visar på två saker; dels att det var eliten på platsen som var kyrkans grundare, dels att den kristna kyrkans placering kan ha setts som en fortsättning på den norröna traditionen att praktisera kulten i storgårdshallen (Jensen 2006:298f; Jeppesen 2011:139ff).

Bjäresjö

Det bästa, arkeologiskt dokumenterade exemplet på en landsbygdsmiljö med gård och privatkyrka är från skånska Bjäresjö, där omfattande arkeologiska undersökningar företogs på 1980-talet. På högsta punkten i Bjäresjö by påträffades spår efter en vikingatida hallbyggnad från slutet av 900-talet. 60 meter sydöst därom hade även en träkyrka byggts. Inga spår efter denna har påträffats, men starka indicier pekar på att en sådan har funnits. Ett drygt sekel senare, under den stenkyrkobyggnadsvåg som drog fram över Skåne efter bygget av Lunds domkyrka, genomförde gårdens ägare en omfattande nybyggnation. I mitten av 1100-talet utbyttes träkyrkan mot en romansk stenkyrka, byggd med sandstenskvadrar. Även hallbyggnaden ersattes med ett hus vars halvkällare är utgrävd. Halvkällaren, med innermåtten 5x5 meter, var uppförd av samma exklusiva material som stenkyrkan, och ingick troligen i en större residensbyggnad. Övrigt fyndmaterial underströk bebyggelsens höga sociala nivå. Under 1200-talet omvandlades denna herresätesbyggnad till förrådsutrymme och en ny huvudbyggnad uppfördes betydligt närmare kyrkan, bara ett tiotal meter från dess västtorn. Den nya byggnaden uppfördes i det för tiden nya exklusiva materialet tegel med dekorativa glaserade element. I mitten av 1300-talet flyttades huvudgården ut från byn och etablerades isolerat på en holme i en sjö ett par kilometer från byn, medan de gamla herresätesbyggnaderna raserades. Sammanfattningsvis visar exemplet Bjäresjö på hur en aristokratisk gård etablerades och utvecklades från sen vikingatid till högmedeltid i kombination med en anslutande kyrka som uppvisade många aristokratiska kännetecken –

byggd av välhuggna sandstenskvadrar, med exklusiva kalkmålerier i det tunnvalvda koret och framförallt med ett brett västtorn med emporvåning för kyrkans patronus (Skansjö et al 1989: 97ff; Callmer 1992:434ff; Wienberg 1993:59ff; Anglert 1998:210ff; Hansen 2013b:186).

Själland

Liknande miljöer som Bjäresjös stenkällarhus har arkeologiskt påvisats på Själland, t ex i Fjenneslev, Asnæs, Varpelev, Sønder Jernløse och i Rye. I dessa fall rörde det sig också om halvkvällare i sten av liknande storlek som i Bjäresjö eller något större. De var huvudsakligen belägna norr, nordväst eller väster om respektive kyrka, i dess omedelbara närhet eller en bit därifrån (upp till 60 meter). Dateringarna är övervägande från 1100- och 1200-talen (Stiesdal 1980:166ff; Callmer 1992:452f).

Färlöv

Även i Skåne finns ett annat exempel utöver Bjäresjö nämligen Färlöv nordväst om Kristianstad. 2009 påträffades där, 80 meter väster om den medeltida stenkyrkan, murarna till vad som senare visade sig vara en stor stenkällare med innermåtten 9x12 meter. Både kyrka och stenhus bär uppenbara aristokratiska drag och kan vara uppförda i samma arkitektoniska sammanhang, troligen under slutet av 1100-talet (Skansjö et al 2012:15ff).

Skåne övrigt

Mer sentida huvudgårdar, belägna i anslutning till en sockenkyrka på ett sätt som för tankarna till den tidiga medeltidens privatkyrkoanläggningar, är vanligt förekommande i Skåne. I Stora Herrestad, inte så långt från Bjäresjö, ligger dagens herrgård precis väster om den medeltida kyrkan; bara en smal passage skiljer dem åt. Både kyrka och herrgård ligger på en dominerande höjd. Den romanska kyrkan är aristokratiskt präglad genom ett brett västtorn, som tidigare innehöll en emporvåning för gårdens herrskap. Flera medeltida skriftliga källor visar på aristokratiskt ägande i byn och på en huvudgård, även om också kung och kyrka under tidig medeltid hade ägarintressen i byn. En runsten (DR293) visar också på förekomsten av en vikingatida elit på platsen. Den nuvarande herrgården döljer troligen lämningarna av den medeltida huvudgården. Huvudgården, och troligen även kyrkan, var uppförd på byns klart dominerande toft, precis som fallet var i Bjäresjö (Skansjö et al 1989:113ff; Callmer 1992:454f; Hansen 2013b:183). Konfigurationen vid Östra Ingelstad är liknande; en herrgård belägen ett femtital meter väster om den medeltida kyrkan. Även här bär kyrkan omisskännliga aristokratiska drag; ett brett västtorn, som tidigare var försedd med en empor för herrskapet, och en kalkmålad donatorsbild i koret. Ett ägande knutet till frälset kan följas ner i 1300-talet (Callmer 1992:455; Hansen 2013b:186f). Exempelen i Skåne kan flerfaldigas; Katslösa, Hyby, Västerstad, Trolle-Ljungby med flera (Callmer 1992:455ff). I majoriteten av fallen, både på Själland och i Skåne, har dock inte huvudgården flyttat ut från byn och från den anslutande kyrkan för att återuppföras på en försvarsmässigt bättre plats.

Skänninge

I Skänninge har under det senaste decenniet omfattande arkeologiska utgrävningar bedrivits. Norr om den högmedeltida stadskärnan, på andra sidan Skenaån, har en kyrkogård samt lämningar av bebyggelse påträffats. Kyrkogården har via tidigkristna gravmonument daterats till första halvan av 1000-talet. Det har antagits att även en äldre träkyrka har funnits vid kyrkogården, även om inga spår efter en sådan har anträffats. De framgrävda

bebyggelselämningarna låg ett par hundra meter öster om kyrkogården och bestod av två enskeppiga långhus, några gropus och brunnar samt spår efter varuutbyte och metallhantverk. Denna bebyggelse, daterad till slutet av 1000-talet eller 1100-talet, har tolkats som enheter underliggande en storgård. Själva storgårdens huvudbyggnad har inte påträffats, men antas ha legat i anslutning till träkyrkan och kyrkogården (Bergqvist&Lindeblad 2013:87ff).

Ytterligare en tidigkristen kyrkogård från 1000-talet fanns på södra sidan av Skenaån, i anslutning till Skännings medeltida centrum, vid Allhelgonakyrkan. Även i detta fall anses stenkyrkan från 1100-talet ha haft en träkyrka som föregångare. Det finns tecken som indikerar att det även här har funnits en storgårdsbebyggelse i anslutning till kyrka och kyrkogård. En tredje liknande miljö med storgård, kyrkogård och träkyrka kan ha funnits öster om stadskärnan, på platsen för det senare dominikanklostret S:t Olov (Bergqvist&Lindeblad 2013:100ff).

Dessa spår, där dock varken huvudbyggnader eller träkyrkor har arkeologiskt lokaliserats, vittnar om möjliga storgård-privatkyrkoanläggningar. De är kopplade till en preurban plats, en vikingatida centralort, med spridd och agrart präglad bebyggelse, där flera storgårdar och kyrkor etablerats i en samlad rumslig kontext. När Skänninge under 1200-talet utvecklades till en högmedeltida stad byggdes en ny stadskyrka, Vårfrukyrkan, samt rådhus och torgplats. Kyrkan och kyrkogården norr om Skenaån blev platsen för ett nyetablerat dominikannunnekonvent, S:t Martin, initierat av lokala frälseintressen. På samma sätt skapades ett dominikanmunkkonvent vid den östra kyrkogården, troligen med Linköpingsbiskopen som initiativtagare. Allhelgonakyrkan blev sockenkyrka i Skännings landsförsamling. De äldre släktanknutna storgårdsenheterna omvandlades således till institutionellt styrda inrättningar, parallellt med att bebyggelsen förtätades och fick en mer urban karaktär. Den äldre aristokratin kom att rikta sitt intresse ut mot landsbygden medan en ny borgarklass etablerades i staden. Hans Andersson (2013:314f) noterar att det i stora drag är höljt i dunkel hur denna utveckling, denna omdaning, gick till.

LUNDS URBANA UTVECKLING

Rötterna till Lunds grundande finns i den danske Jellinge-ättens expansiva rikspolitik. Under slutet av 900-talet etablerade den sig i Skåne och på platsen för Lund upprättades något som kan liknas vid ett brohuvud. Även om platsen låg långt ifrån kusten och farbara vattenleder – vattennära lägen som säkert hade föredragits av dåtidens sjömaktsriken – och topografin utgjordes av en vattensjuk sluttning besatt den ändå ett bra militärstrategiskt läge i förhållande till det äldre förkristna bygdecntrat i Uppåkra. Den nya makten förde också med sig kristendomen, en religion som initialt riktade sig till samhällets elit. Ett sådant konfrontativt scenario leder tanken till att Lunds första befolkning hade en övervägande militärisk profil, en manlig krigareelit. Det stora antalet gravar på den äldsta kyrkogården i Lund tyder på att platsen också fungerade som nekropol och betjänade en kristen elit från en större omgivande region (Andrén 1980:28ff; Carelli 2001b:61ff, 2012:68ff; Cinthio 2002:96f; Hansen 2013a:10ff).

Den första bebyggelsen i Lund bestod av storgårdar, utplacerade utan någon övergripande plan. Omkring 1020 skedde en första strukturering av bebyggelsen, då stora tomter anses ha lagts ut utmed nuvarande Stortorget och Stora Södergatan enligt en regelbunden plan som ignorerade de topografiska förutsättningarna. Det är bl a resultatet av de omfattande utgrävningarna i och vid Kattesund under 1960- och 1970-talen som har lett fram till denna tolkning. Vid dessa grävningar påträffades också ett långhus; ett elliptiskt format 21 m långt hus med lerklinade flätverksväggar och en högrest takkonstruktion buren av långa, jordgrävda, inåtlutande stolpar. Huset, ett s k trelleborgshus, omgavs av mindre kompletterande byggnader och bildade en typisk vikingatida storgårdsmiljö som troligen

liknade dem i Skänninge (Nilsson 1976:41ff; Andrén 1976, 1980:46ff, 83ff; Carelli 2012:52f).

Så långt påminde Lund om andra vikingatida centralorter med en gles, lantlig bebyggelse. Men från 1000-talets mitt förtätades staden och började få en mer urban karaktär. I delar av staden styckades stortomterna upp i långsmala parceller, vilket noterats bl a vid utgrävningar i kvarteret Gyllenkroks norra del. Från att tidigare ha varit centralt placerade på tomterna orienterades nu bebyggelsen ut mot gatan. Kontaktytan tomt – gata blev viktigare, speciellt då stadens merkantila funktioner fick en allt större betydelse under 1100-talet (Larsson 2006:196ff; Johansson Hervén 2008:267; Carelli 2012:109ff).

Den äldsta kyrkan i Lund, en träkyrka i kvarteret S:t Clemens, är daterad till sent 900-tal. Det har antagits att den danske kungen Sven Tveskägg var initiativtagare till kyrkan. Fler kungliga träkyrkor har troligen uppförts i början av 1000-talet i anslutning till den kungsgård som fanns vid Lundagård. Vid seklets mitt utbröt ett ivrigt kyrkobyggande, möjligen som en följd av att den kyrkliga organisationen förändrades och förstärktes. Genom en ny stiftsindelning blev både Lund och Dalby biskopssäten. Centralmakten uppförde fler träkyrkor, men även stenkyrkor. En storslagen kyrka i sten, benämnd Trinitatis eller Drotten, kan ha uppförts som Lunds första biskopskyrka. Utöver dessa regala kyrkor byggdes ett flertal träkyrkor, vilka mycket väl kan ha blivit uppförda i privat regi av den lokala aristokratin. En ny biskopskyrka byggdes i slutet av 1000-talet, men ersattes snart av den monumentala, romanska domkyrkan. Lund hade nämligen blivit ärkestift över hela Norden 1104 och behövde ge uttryck för sin nyvunna upphöjelse. Domkyrkobygget kom att pågå fram till mitten av 1100-talet och resulterade i att en ansenlig stenbyggnadskompetens byggdes upp. Detta kunnande kom sedan att utnyttjas i den våg av stenkyrkobyggande som gick över Skåne under 1100- och 1200-talen. Även i Lund byggdes många stenkyrkor, både som ersättning för äldre träkyrkor och som rena tillskott (Andrén 1980:57ff; Cinthio 1996:7ff; Larsson 2006:203ff; Johansson Hervén 2008:264ff; Carelli 2012:68ff, 120ff, 167ff).

Lunds urbana karaktär blev allt tydligare under 1100-talet. Utbyggnaden av kyrkolandskapet inom staden kom att skilja den alltmer från det omgivande landskapet, men också från andra mer tätbefolkade centralorter. Den gigantiska domkyrkan var det mest framträdande materiella särmärket på Lunds unicitet, men också det stora antalet av andra kyrkor. Samtidigt utvecklades merkantila näringar med köpenskap och en alltmer kapitalistisk hantverksproduktion, vilket Peter Carelli (2001a) har påvisat. Först med början under 1200-talet fick staden en övervägande kyrklig framtoning, medan omgivande nybildade städer som Malmö, Trelleborg och Ystad övertog rollen som kommersiella centra. Det kyrkliga ägandet ökade eftertryckligt på det världsliga samfundets bekostnad. Kyrkans dominerande förvärvsmetod för egendom var via donationer. Speciellt under första halvan av 1300-talet var sådana talrika, men de var även vanligt förekommande under slutet av medeltiden. Borgare och frälse med stadsegendomar skänkte dessa för sin själs frälsning. Emellertid kom majoriteten av donationerna från den klerikala sfären. Celibatära ärkebiskopar, domkapitelsmedlemmar och andra präster hade normalt inga bröstavingar och månade säkerligen om både kyrkans framtida välgång och sin egen välfärd under färden till himmelriket. Kyrkan kom att ackumulera ett så omfattande fastighetsinnehav under medeltiden så att olika kyrkliga institutioner vid reformationen ägde mer än 80 % av alla tomterna i Lund (Andrén 1984:39ff; Karlsson 2007a).

LUNDENSISKA HUVUDGÅRDSKOMPLEX - UTGÅNGSPUNKTER

Om vi skall hitta dessa huvudgårds- och kyrkomiljöer i Lund, hur bör de då ha sett ut? Vilka karakteristika skall vi leta efter? Vilka arkeologiska och andra spår skall vi eftersöka och ta fasta på? Hur har de ägandemässiga och juridiska förutsättningarna sett ut och hur har de förändrats? Den föregående genomgången av kyrkobygget och kyrkoorganisationens framväxt, av elitmiljöerna på landsbygden och av Lunds tidiga utveckling har gett oss möjlighet att bygga upp en hypotetisk bild av en sådan företeelse i en lundensisk, urban kontext.

De tidiga träkyrkorna i Lund var sannolikt grundade antingen av kungamakten eller aristokratin. Även det första stenkyrkobygget bör ha haft samma samhällsgrupper som initiativtagare och tillhandahållare av erforderliga resurser. De kyrkliga institutionerna fungerade troligen som samarbetspartners till kungamakten i uppförandet av de större, mer centrala kyrkorna. Något utvecklat borgerskap fanns knappast i Lund vid denna tid och en allmän sockenmenighet som kyrkobyggare under 1000- och 1100-tal har avvisats av forskningen.

Aristokratins träkyrkor skall sannolikt ses som privata kapell, bara för ägaren och hans närmaste familj och var därför troligtvis ganska små. Stenkyrkorna var däremot betydligt större. De byggdes under 1100-talet när sockenmenigheten fick ökad tillgång till kyrkorummet och därför krävdes ett större utrymme. Under 1100-talet omvandlades också grundarfamiljens äganderätt till kyrkan till en immateriell patronatsrätt. En patronatsrätt i frälsehänder senare under medeltiden har därför sannolikt haft sitt ursprung i en tidigare privat äganderätt till kyrkan.

Stenkyrkorna kunde utformas och ges sådana attribut att dess aristokratiska grundare blev synlig i arkitekturen. Det tydligaste tecknet på förekomsten av en världslig elit var ett imponerande västtorn. Även om diskussionen kring kyrktorn visar på att de kan ha haft flera olika funktioner är dock många av dessa funktioner kopplade till den världsliga makten. Begravningar som skett i tornet förstärker ytterligare tornets associering till en social överklass. Dessa gravar brukar kopplas till kyrkans stiftare och dennes efterkommande och benämns därför stiftargravar. Tornet kunde förses med en empor, ett rum en våning upp som via öppningar in mot långhuset gav kyrkans patronus en upphöjd, auktoritativ position och möjlighet att övervara och övervaka aktiviteterna i långhus och kor (Holmberg 1990:32ff; Wienberg 1993:101ff; Hansen 2013b). Utöver tornet och dess funktioner fanns andra indikatorer på elitens närvaro i och makt över kyrkan. Kalkmålerier kunde framvisa kyrkans aristokratiska överhuvud som donator och tillbedjare. Gravarna i exklusivare material som sten eller tegel kopplas rimligen till en social överhet, speciellt om de dessutom hade en framträdande placering inne i kyrkorummet eller i anslutning till det allra heligaste, koret.

Kyrkans placering inom gårdsområdet, speciellt dess relation till residensbyggnaden, verkar ha varierat. Under tidig medeltid låg den ofta inte i direkt anslutning, utan ett avstånd upp mot 100 meter förefaller ha varit normalt. Senare under medeltiden tycks huvudbyggnaden ha lagts närmare kyrkan, som t ex fallet var i Bjäresjö. Också riktningen kunde variera även om herresäten placerade väster eller norr om kyrkan tycks ha varit vanliga.

Landsbygdens vidsträckta storgårdsanläggningar hade sin motsvarighet i stortomter i det tidigaste Lund. Det är rimligt att antaga att de, precis som på landsbygden, kan ha utgjort utgångspunkten för eventuella huvudgårdskomplex och att det var från dessa tomter som mark avsattes till kyrkogård och för kyrkobyggnad under 1000-talet. Den beskrivna utvecklingen i Lund innebar att dessa stortomter kom att förändras under medeltiden, såväl till storlek och utformning som till deras utnyttjande. Precis som fallet var med kyrkorna bör ett antal tecken på aristokratins närvaro och auktoritet kunna detekteras. Främst gäller det de aristokratiska residenserna, som troligen har haft en likartad utveckling i Lund som på landsbygden.

Jordgrävda stolphus med lerklinat flätverk – trelleborgshus – har varit den äldsta hustypen, vilken tidigt under 1000-talet ersattes av hus med grundmurar av sten och stående plank på träsyll. Under 1100- och 1200-tal började eliten uppföra hus i sten, samtidigt med att kyrkorna byggdes i samma material. Under denna tid finns belägg för stenkällare från ett flertal platser i dåvarande Danmark. Från slutet av 1100-talet började tegel användas som vägg-, tak- och golvmaterial. Stenkällarna försågs med våningar av tegel och nya hus i tegel uppfördes. Hus i sten eller tegel var exklusiva byggen och var förbehållna de översta samhällsskikten. Lämningar efter sådana hus utgör därför tydliga indikatorer på tänkbara huvudgårdar.

De stora tomtytorna utnyttjades för ett flertal andra ändamål, utöver att användas till bostadsresidens och kyrkogårdar. Kulturlagertillväxten under Lunds första sekler visar att odling, kanske främst i form av köksträdgård, och djurhållning var vanligt. Katolska seder med omfattande fasteperioder gjorde att dammar för fiskodling bör ha förekommit. Det är också rimligt att antaga att aristokratin under tidig medeltid organiserade och kontrollerade hantverket, främst metallhantverket, precis som i den sena järnålderns centralorter. På huvudgårdstomterna bör därför hantverksspill och andra hantverkslämningar kunna påvisas, samt rester av hus för själva produktionen. Likaså lämningar efter bostadsbebyggelse för hantverkare och annat arbetsfolk.

Den sockenbildningsprocess som tidigare skisserats tog sin början under 1100-talet. Initialt antogs den ha baserats på människors anknytning till personer som representerade den lokala makten. Med tiden utvecklades dessa personförbindelser till en mer rumsligt uppfattad tillhörighet. Socken kan alltså sägas ha definierats som de boende i ett område som varit associerade till en viss överhet, som kom att nyttja denna överhets kyrka och som blev begravda på kyrkans kyrkogård. Därmed kom socknen att härledas från och avgränsas av enheterna huvudgård och kyrka. Med utgångspunkt i kyrkorna skall alltså en associerad huvudgård sökas inom samma socken.

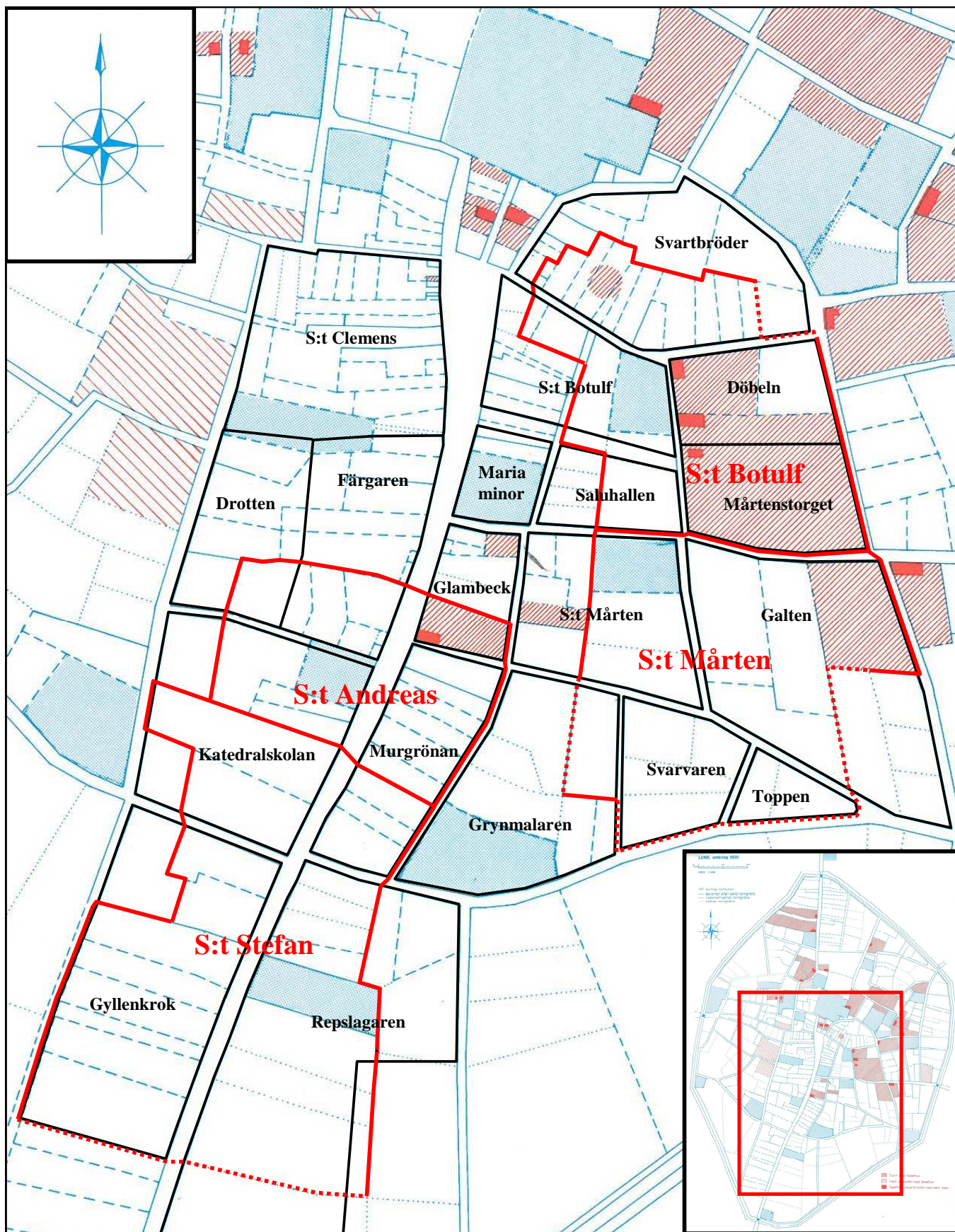

Fig. 2: Karta över Lund med rekonstruerad sockenindelning cirka 1500 (röda gränslinjer, där prickad linje visar ej säker men sannolik sockengräns) och nuvarande kvartersindelning (svarta gränslinjer). Rödskafterade ytor = tomter med medeltida stenhusbebyggelse, röda ytor = stenhus med känd lokalisering. Blåa ytor = kyrklig institution. (Bearbetning av André 1984:45,51)

ANALYS

S:T BOTULF

På Mårtenstorget i Lund, närmare bestämt i torgets nordvästra hörn, reser sig idag en medeltida, tvåvånings tegelbyggnad; sliten, lappad och lagad efter seklers bruk och ombyggnader, minnande om aristokratins forna glans. Idag härbärgerar den konstföreningens Auras utställningar, men dess historia är kopplad till den under medeltiden mäktiga skånska frälsesläkten Krognos och kallas därför Krognoshuset (fig. 3). Huset är den tydligaste lundensiska vittnesbörden om ett aristokratiskt gårdskomplex med residensbyggnad och agrar mark.

Gård

Krognoshuset och dess kringmiljö, främst det nuvarande Mårtenstorget, är beläget på ett något flackare parti av den sluttning mot sydväst som utgör den ursprungliga topografi Lund grundades på. Den östra delen av området var sank, och hade i alla fall tidvis öppen vattensamling. Tillflödet kom huvudsakligen från nordost, ungefär i linje med nuvarande Kiliansgatan med utflöde snett över nuvarande Mårtenstorget i riktning mot Bankgatan (Andrén 1980:32; Johansson Hervén 2001:7).

Den relativt flacka ytan var förhållandevis väl lämpad för bebyggelse och lämningar efter bosättningar finns på flera platser i området från det tidigaste Lund. Vid grävningar i samband med utbyggnaden av Saluhallen, väster om Mårtenstorget, påträffades flera generationer av hus från hela 1000-talet parallellt med spår av både odling och djurhållning. Såväl större stolpgrundade byggnader som mindre grophus hittades. Från andra halvan av 1000-talet framkom också järn- och kopparhaltig slagg indikerande på metallhantverk (Gardelin in print). Också nordost om Mårtenstorget, i kvarteret Döbeln, har byggnadsspår i form av lergolv påträffats; rester av hus med lerklinade flätverkswäggar eller resvirke. Även här synes platsen ha varit bebyggd under större delen av 1000-talet (Balic 2002:22ff). På det nuvarande Mårtenstorgets östra del har en påträffad nedgrävning tolkats som en väggränna från tidigt 1000-tal. Denna indikerar ett hus grundat på jordgrävda stolpar och byggt i en blandning av resvirkes- och lerkliningsteknik (Johansson Hervén 2001:7, 28). Lunds bebyggelse var vid denna tid av preurban karaktär i likhet med den sena vikingatidens storgårdar, med boningshus som kombinerade bostads- och ekonomifunktioner på stora tomter. Flera mindre byggnader för andra funktioner, t ex metallhantverk, kan ha kompletterat gårdsbebyggelsen (Carelli 2012:52f). De påträffade bebyggelselämningarna visar troligen på en eller flera sådana lantliga stortomter. Möjligen har en storgård omfattat både nuvarande Mårtenstorget och kvarteret Döbeln precis norr därom, en annan Saluhallsområdet och en bit norröver. Tomterna skulle då ha haft en utsträckning mellan nuvarande Skomakaregatan och Mårtensgatan, och anpassats

efter dessa kommunikationsleder eller rent utav ha varit styrande vid etablerandet av dessa stråk i det tidiga Lund.

Den östra infarten till Lund verkar redan tidigt ha gått där Östra Mårtensgatan nu finns. Arkeologiska rön visar att vägen tillhör Lunds allra äldsta. Stenbroläggning har påträffats och ovanpå denna spår av dräneringsåtgärder i form av rustbäddar av ris. Dateringarna sträcker sig ner i 1000-talet (Gardelin 2008:2). Från början kan denna väg, för att undvika en vattenfylld sänka, ha vikt av norrut före Mårtenstorget och i stället följt nuvarande Skomakaregatan in mot centrum (Gardelin in print). I Västra Mårtensgatan påträffades 2011 rester av en tre meter bred stenläggning med ett tilltrampat lerlager samt kvistar och sand däröver. Stenläggningen är daterad till decennierna kring år 1000 eller strax därefter (Balic 2012:10f, 20). Ett arkeologiskt fynd som knyter ihop Östra och Västra Mårtensgatan till en sammanhängande infartsled redan under början av 1000-talet är en förmodad del av en träbroläggning. Den påträffades söder om Mårtenstorget och är dendrodaterad till 1026 (+/- 4) (KSA Mårtenstorget, 1997; Johansson Hervén 2001: bilaga II). Mårtensgatan har sannolikt i hela sin sträckning utgjort en betydelsefull kommunikationsled redan under 1000-talet och varit stadens primära infart från öster. Möjligen har den initialt haft en mer nordlig sträckning via nuvarande Skomakaregatan.

1100- och 1200-talen är en arkeologiskt sett relativt okänd period avseende Mårtenstorget. Området bör ha varit kontinuerligt bebyggt. Lämningar tyder på en ökad hantverksproduktion, speciellt har horn- och benmaterial påträffats. Troligen är det under den här tiden som de båda norra tomterna i kvarteret Döbeln (83:1 och 83:2) avstyckades och den tomtstruktur som blev gällande in i tidigmodern tid inrättades (fig. 4) (Johansson Hervén 2001:8). Bosättningen i Saluhallsområdet fortsatte under hela perioden, men ändrade karaktär från 1100-talet. Den stora tomten delades i två; en östlig och en västlig del. På tomternas norra delar kan odling ha fortsatt. Bland bebyggelsen i söder uppfördes två källarbyggnader i sten, tolkade som förrådsbyggnader knutna till merkantil verksamhet (Gardelin in print).

Under 1200-talet skedde troligen den första stenbyggnationen av det numera kvarstående Krognoshuset i nordvästra hörnet av tomten 83:3. En halvkällare av gråsten uppfördes med innermått 8x4 meter. Stenkällaren uppvisar likheter, både kronologiskt och korologiskt, med de tidigare relaterade stenkällarbyggnaderna från Skåne och Själland. Den däröver liggande tegelbyggnaden i två våningar antas ha uppförts i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet, sannolikt som en representativ salsbyggnad i den aristokratiska gårdsbebyggelsen. I husets tegelfasader kan man utläsa att byggnaden utsatts för partiell rasering, möjligen till följd av brand i mitten av 1300-talet, för att därefter åter ha satts i stånd. Den sista medeltida ombyggnaden antas ha skett under 1400-talet (Andrén 1980:26; Pedersen 1998:27ff, 52; Johansson Hervén 2001:47f; Carelli 2012:455f).

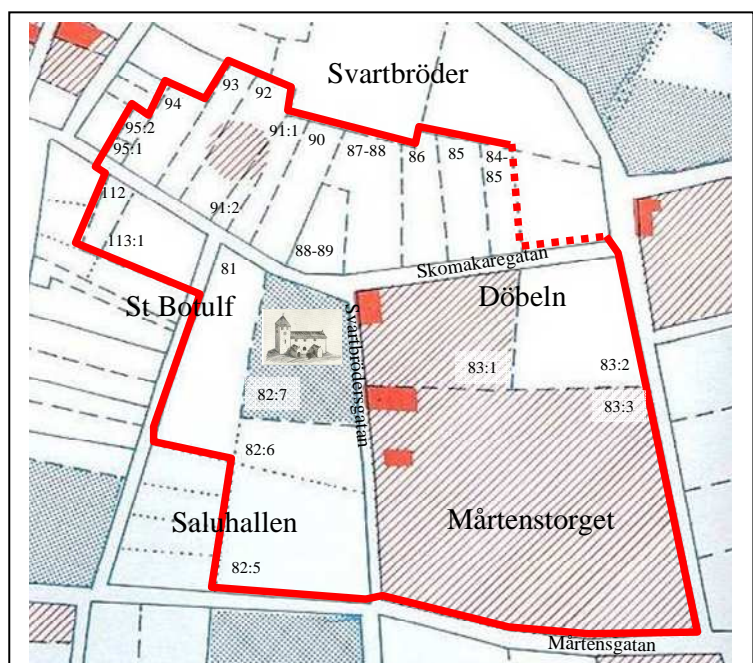

Fig. 4: S:t Botulfs socken. Rekonstruktion av tomtindelning vid 1500-talets början. Rödschifferade ytor = tomter med medeltida stenhusbebyggelse, röda ytor = stenhus med känd lokalisering, heldragen linje = sockengräns, streckad linje = sannolikt sockengräns. (Bearbetning av Andrén 1984:19,45,51)

Under slutet av senmedeltiden och början av tidigmodern tid innehöll fastigheten två förnämliga tegelhus; dels det kvarstående Krognoshuset, dels ett senare byggt tegelhus i norr. Det norra huset, vars båda öst-västliga grundmurar påträffades vid grävningens arbeten 1915, hade samma orientering som Krognoshuset men var betydligt större med en ytterbredd på knappt 9 meter och en längd av minst 18 meter (Johansson Hervén 2001:49). Det norra huset tros ha uppförts under 1400-talet (Johansson Hervén 2001:48) eller i början av 1500-talet (André 1980:45). Det större norra huset tog troligtvis över funktionen som gårdens salsbyggnad medan det södra blev bostadsenhet (Blomqvist 1951:352; Pedersen 1998:36; Johansson Hervén 2001:48; Carelli 2012:455). Kring de båda karaktärsbyggnaderna har säkerligen flera mindre hus med olika funktionalitet varit uppförda.

Idag går en nord-sydlig gatusträckning utmed Mårtensstorgets västra sida och vidare i Svartbrödersgatan. Gatan är belägen strax väster om Krognoshuset och avskiljer detta från platsen för den medeltida S:t Botulfs kyrkogård väster därom. Det kan diskuteras om gatans sträckning varit likadan under medeltiden. Gavlarna för det norra, numera rivna, tegelhuset påträffades inte vid grävningarna 1915. Långväggsmurarna kunde följas ända ut till den nuvarande trottoaren och måste ha sträckt sig minst någon meter längre västerut (Johansson Hervén 2001:49). Längre norrut på Svartbrödersgatan påträffades 1947 en öst-västlig husgrund som sträckte sig drygt två meter väster om husbebyggelsen, över trottoaren och in i gatan. Också här bör muren ha fortsatt minst någon meter väster om schaktet (KSA Svartbrödersgatan, 1947). Även på gatans västra sida har stenpartier påträffats. Vid en grundgrävning 1931 noterades en stenpackning omgiven av större, upp emot meterstora, stenar. Konstruktionen var belägen i utgrävningens östra kant, men synes ha fortsatt längre österut under den nuvarande trottoaren (KSA S:t Botulf 2, 1931). Baserat på antagandet att både de östliga och västliga sten- och murpartierna fortsatt minst någon meter kan det kvarvarande gatuutrymmet bara ha varit högst tre till fyra meter, sannolikt mindre. En rimlig förklaring är att gatan ursprungligen har varit genomgående, men med det norra Krognoshusets byggande försvårades genomfart och gatan kom i stället att fungera som en söderifrån kommande infart från Mårtensgatan till gårds- och kyrkoområdet.

På de tidigaste kartorna från andra halvan av 1600-talet är en genomgående gata utsatt. Värt att notera är att på en karta, troligen från 1669, finns bara ett hus utsatt utmed Svartbrödersgatan (då benämnd Kiällesträtet), vilket sannolikt är det kvarvarande Krognoshuset (André & Högstedt 1990:12ff). Övriga hus skulle då ha varit rivna och därmed åter kunna ha berett utrymme för en genomgående gata. En sådan rumslig omstrukturering kan ha skett i samband med att gården gick frälset ur händerna i början av 1600-talet och upphörde att vara adlig huvudgård.

Resten av den stora tomten 83:3 hade en lantlig karaktär. I den sydöstra delen grävdes eller vidgades vattenhållet till en anlagd damm, troligen för fiskodling och eventuellt även till kvarndrift. Makrofossilanalys indikerar att tomtmarken under 1300-talet brukats för bete eller slåtter. Senare under tidigmodern tid tycks detta ha upphört och marken tillåtits växa igen (Johansson Hervén 2001:29). Under senmedeltiden och in i tidigmodern tid var tomten och gården en solitär rest av den tidiga medeltidens aristokratiska storgårdar; möjligen så framträdande att dess öppna yta och dammanläggning kan urskiljas i Franz Hogenbergs i övrigt ganska schablonmässiga kopparstick från slutet av 1500-talet (Johansson Hervén 2001:10).

Ätten Krognos

Krognosgårdens knytning till frälseätten Krognos är skriftligt belagd sedan 1300-talet. Den skånska ätten Krognos tillhörde det danska högfrälset under medeltiden. Genealogiskt har den spårats till slutet av 1200-talet, men kan mycket väl ha tillhört den skånska aristokratin längre tillbaka i tiden. Med tiden samlade den på sig ett omfattande godsinnnehav i Skåne. Krapperup

förvärvades i mitten av 1300-talet samt Bollerup och Karsholm i början av 1400-talet (DAA 1893:271ff; Carelli 2003:77ff). Med stora huvudgårdar i nordvästra (Krappertup), nordöstra (Karsholm) och sydöstra (Bollerup) Skåne passade egendomen i Lund i sydväst väl in för att rumsligt täcka in det skånska landskapet.

Den äldsta kända skriftliga noteringen om släktens ägarskap av huvudgården i Lund är från 1390. I ett pergamentbrev från detta år anges Stig Pedersen (Krognos) som ägare till gården (Rep 1:3745). Redan tidigare fanns dock skriftliga bevis på ättens koppling till S:t Botulfs socken, där gården var belägen. I sitt 1361 upprättade testamente skänkte Stig Pedersens farbror, ärkedjåknen i Lund Johannes Stigsen (Krognos), fem mark penningar till ”ecclesie mee parrochiali sancti Botulphi Lundis”, dvs till ”min sockenkyrka S:t Botulf i Lund” (DAA 1893:272; Test nr. 58). Slåkten hade även ännu äldre intressen i Lund. Johannes Stigsens farbror, Holger Pedersen (Krognos), som levde under första halvan av 1300-talet, var domprost i Lund och instiftade ett altare i domkyrkan (DAA 1893:272; Johansson Hervén 2001:45). Med tanke på slåkten koppling till Lund, åtminstone sedan början av 1300-talet, förefaller det fullt möjligt att Krognoshuset, med dess markerade högfrålseprofil, har uppförts av Krognosåttens, kanske av Holger Pedersens far Peder Holgersen (Krognos) som bör ha levt under slutet av 1200-talet (DAA 1893:272).

Den sista kända skriftliga noteringen om adligt ägande av Krognoshuset finns i en handskrift från 1630-talet innehållande extrakter från Lunds domkapitels köpebrev på tomter i bl a Lund. Där nämns tomten 1619 som salige Claus Podebusks gård (Andrén 1984:80, 127). Claus Podebusk var sonson till Anne Olufsdatter (Krognos) och dog 1616 (Grubbe 1878:45), varför det sannolikt var hans änka Sophie Nielsdatter Ulfstand som förfogade över fastigheten 1619. Hon hade under sin ånketid en stark anknytning till Lund då hon vid sin död 1625 först begravdes i Lund för att sedan på pesten flyttas till Barsebäck (Grubbe 1878:72; DAA 1908:367f). Då hon påstods dåligt ha förvaltat sin stora rikedom (DAA 1908:368) kan detta möjligen vara skålet till att hon tvingades avyttra Krognosgårdens efter flera seklers obrutet frålseågande via familjeband.

Kyrka

S:t Botulfs kyrka antas vara från 1000-talet (Andrén 1980:60; Carelli 2012:127), men varken denna förmodade träkyrka eller någon eventuellt efterföljande stenkyrka har arkeologiskt påträffats. Krognosåttens patronatskap till kyrkan är dock skriftligt dokumenterat i ett indulgensbrev (beviljande av avlat) från påven 1475 till Barbara Brahe, änka efter Stig Olufsen (Krognos) (DAA 1893:274; LÅU 4:246), men redan i Johannes Stigsens ovan nämnda testamente från 1361 antyds en sådan patronatsrätt. Som tidigare diskuterats uppstod många patronatsrätter till kyrkor under 1100-talet, då de ersatte en tidigare åganderätt till en privat grundad kyrka. Åven om det inte går att leda i bevis så förefaller det rimligt att Krognosåttens patronatskap till S:t Botulfs kyrka kan härledas från kyrkans grundande på 1000-talet antingen via en anfaders tidiga entreprenörskap eller via ett förvärv av gården med tillhörande kyrka/patronatsrätt under slutet av 1000-talet eller under 1100- till 1200-talen.

Anders Andrén menar att rätten till kyrka och kyrkogård tycks ha tillfallit Kronan i samband med reformationen. Som stöd för detta antagande framför Andrén att jordskyld (fast årligt arrende) betalades till Helgeandshuset 1654/56, sannolikt för att denna institution förvärvat egendomen från Kronan vid mitten av 1500-talet. Den sistnämnda slutsatsen skulle kunna dras av att ingen jordskyld utgick till Kronan 1579/80 (året för de äldsta bevarade jordskyldslångderna) eller senare (Andrén 1984:79). En annan tolkning är dock möjlig menar jag, nämligen att åtten Krognos, senare Podebusk, behöll patronatsrätten ånda fram tills de avyttrade egendomen i Lund. Därmed skulle ju inga jordskylder utgå till Kronan från 1579/80 och under början av 1600-talet. Efter slåkten avyttring av gården omkring 1620, som tycks ha

skett till domkapitlet (Johansson Hervén 2001:48), kan egendomsrätten därefter ha kommit att tillfalla Helgeandshuset. I ett sådant scenario, där Kronan saknade juridisk rätt till kyrkan, kan det inte uteslutas att den fortsatte att existera ett tag efter reformationen med bibehållen adlig patronatsrätt.

S:t Botulfs socken omfattade under medeltiden nuvarande Mårtensstorget med kvarteret Döbeln samt kyrkogårdstomten. Därutöver har troligen större delen av kvarteret Svartbröders södra sida samt de tomter i kvarteren S:t Botulf och Saluhallen som anslöt till Skomakaregatan eller till det nuvarande Mårtensstorget tillhört socknen (fig. 4). Befolknings- och bebyggelsemässigt omfattade socknen således Krognosarnas egendom samt boende kring Skomakaregatan. Området väster om Krognosgården tycks till största delen ha tillhört S:t Peters nunnekloster under senmedeltiden och inga arkeologiska bebyggelse lämningar har påträffats där (Andrén 1984:79; Gardelin in print). Tomten strax söder om kyrkogården tillhörde kring år 1400 en Niels Jensen och senare hans änka; i övrigt är inget känt därifrån under senmedeltiden (Andrén 1984:79; Gardelin in print). Sammantaget bör alltså socknen ha varit tämligen fåtaligt befolkad, kanske tio till tjugo hushåll med sammanlagt något hundratal personer. Socknen nämns första gången i det skriftliga materialet 1329 (DD 2:10 nr 105).

Inga spår efter S:t Botulfs kyrka har påträffats, däremot blev kyrkogården arkeologiskt verifierad vid grävningar i kvarteret S:t Botulf 1931 (KSA S:t Botulf 2, 1931). Utifrån såväl gravarnas rumsliga spridning, som en karta från 1688 (André & Högstedt 1990:21) och skriftliga källor (Carlqvist 1924:26f) har Anders Andrén med hygglig precision fastställt omfång och belägenhet av kyrkogården (fig. 5) (Andrén 1984:19).

Kyrkans patrocinium, Botulf, var ett anglosaxiskt helgon som levde på 600-talet. Han blev populär kring millennieskiftet, speciellt i Danelagen, dvs den östra delen av England. Kulten av honom spreds inom det danska sjöriket till främst sydvästra Skandinavien, men var i övrigt föga utbredd (Blomqvist 1951:45; Anglert 1995:155). Etableringen av en kyrka helgad åt S:t Botulf i Lund bör därför ha skett när de engelska influenserna, både kyrkligt och politiskt, var starka i staden, vilket var från 1020-talet till 1060-talet. Det har antagits att den stora tomten i de nuvarande kvarteren Saluhallen och S:t Botulf mellan Mårtensgatan och Skomakaregatan fick en nordlig avstyckning vid mitten av 1000-talet på vilken kyrkan byggdes (Gardelin in print). Huruvida initiativet till kyrkbygget kom från innehavare av stamtomten eller från den öster därom belägna storgården kan inte utrönas.

Vid 1931 års utgrävning av delar av kyrkogårdstomten påträffades ett 40-tal gravar. Av dessa var fem gravkistor byggda av stenhällar och sju tegelkistor. I övrigt togs 26 tämligen orubbade skelett utan spår av kista fram samt en större mängd skelettdelar som omrörts i samband med grävningar. De mer exklusiva sten- och tegelgravarna var huvudsakligen samlade i två kluster; en koncentrerad grupp nära kyrkogårdstomtens mitt och en lite mer spridd ner mot det sydöstra hörnet (fig. 5). 1954 grävdes ett mindre schakt mitt i kvarteret, 15 meter norrut. Där påträffades ytterligare fyra kistlösa gravar som daterades till 1000-talet (KSA S:t Botulf 2, 1954). Vid 1931 års grävning observerades ett djupt liggande brandlager med ett murbruksskikt direkt ovanpå, vilket tolkades som att kyrkan brunnit någon gång under tidig medeltid och därefter åter

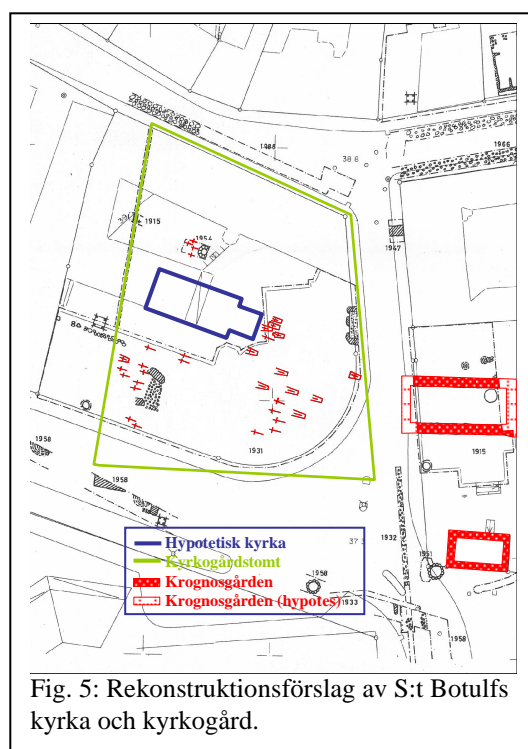

Fig. 5: Rekonstruktionsförslag av S:t Botulfs kyrka och kyrkogård.

iståndsatts (Blomqvist 1951:201). Kyrkan eldhärjades även på 1400-talet eftersom det i påvebrevet till Barbara Brahe 1475 sades att kyrkan var ”per incendiarios hostes vastata et incremata est”, dvs ”förhärjad och förbränd av brandstiftande fiender” (LÄU 4:246). Det har antagits det var under Karl Knutssons härjningståg i Skåne 1452 som kyrkan blev förstörd (Blomqvist 1951:201f).

Gravarna låg inte exakt i öst-väst utan var vridna cirka 20 grader till en ostsydostlig-västnordvästlig riktning (KSA S:t Botulf 2, 1931; Blomqvist 1951:201), vilket bör betyda att kyrkan varit orienterad i samma riktning och att gravarna ordnats efter kyrkobyggnaden. Även några andra tidiga kyrkor i Lund hade en något sydostlig position. Det gällde t ex S:t Stefan (Gardelin 2007a:2) och S:t Andreas (Karlsson 2007c:3f), men där var avvikelserna bara cirka 10 grader. Möjligen visar den större orienteringsavvikelsen på att kyrkan är äldre än dessa vilka daterats till 1000-talets mitt.

Det sannolika är således att det först uppfördes en äldre träkyrka, vilket indicierna kring tomtavstyckning, patrocinium, gravdateringar och gravpositioner antyder. Senare ersattes denna av en stenkyrka, möjligen i samband med den äldre branden. En sådan kyrka bör ha tillkommit under 1100-talet. Under den perioden omfattade gravskicket begravningar i stenkistor samt, huvudsakligen under 1200-talet, i tegelkistor (Andrén 2000:16). Stenkyrkan brandhärjades under 1400-talet, men iståndsattes troligtvis åter, eftersom påven 1475 beviljade avlat knuten till besök till kyrkan.

En så mäktig anläggning som en kyrka, inte minst av sten, bör ha lämnat spår som knappast borde passera obemärkta vid en arkeologisk undersökning. Ett sannolikt kyrkläge är därför i kyrktomtens centrala västra del (fig. 5). Denna del är inte utgrävd, men strax öster därom, i nära anslutning till det hypotetiska korets östsida, fanns en koncentrerad samling på fem tegelkistor. Ett sådant gravläge, nära kyrkans heligaste plats och i själva takdroppet, bör ha varit högt eftertraktat och stämmer väl överens med förekomsten av exklusiva tegelkistor. Övriga gravar inom det utgrävda området var huvudsakligen belägna söder och sydost om den hypotetiska kyrkan, medan det i stort var tomt på gravar i utgrävningsområdet längre österut och i nordost. Detta är en spridningsbild som väl överensstämmer med de föredragna begravningslägena på andra medeltida kyrkogårdar i Lund (KSA S:t Botulf 2, 1931; Andrén 2000:14ff).

Sammanfattning S:t Botulf

En hypotetisk beskrivning av den aristokratiska miljön i S:t Botulfs socken börjar med de första etableringarna kring år 1000. Det har föreslagits att två storgårdar med vikingatida bebyggelse, odling och djurhållning samt viss hantverksproduktion var lokaliserade mellan två kommunikationsleder som österifrån ledde in till Lund. Vid 1000-talets mitt, möjligen ännu tidigare, avsattes en tomtyta på vilken en träkyrka helgad åt S:t Botulf uppfördes. Vilken av de båda egendomarna som svarade för denna privatkyrka är ovisst. Under 1100- och 1200-talen skapades en sockenbildning kring kyrkan och den östra av de båda gårdarna. Gårdens äganderätt över kyrkan omvandlades till en patronatsrätt, men dess innehavare behöll kontrollen över kyrkan. Under 1200-talet förändrades bebyggelsen då en halvkällare av sten uppfördes i kyrkans närhet. På denna halvkällare byggdes sedermera ytterligare två våningar i tegel så att en praktfull salsbyggnad skapades för den skånska frälseätten Krognos. På 1400-talet kompletterades huvudgården med en större tegelbyggnad belägen ännu tätare på kyrkan. Den nya byggnaden övertog troligen de representativa funktionerna medan det äldre tegelhuset kom att fungera som bostadsdel. Under hög- och senmedeltid samt en bit in i tidigmodern tid kan hela komplexet ha fungerat som ett urbant beläget lantgods med ståtliga residensbyggnader, patronatskyrka samt odlings- och betesmark med fiskdamm för den högaristokratiska Krognosätten.

S:T MÅRTEN

S:t Botulfs socken bjöd på ett kvarvarande medeltida stenhus med en väl känd aristokratisk historia medan kyrkan fortfarande var arkeologiskt obekräftad. I S:t Mårtens socken möter oss det omvända förhållandet. Resterna efter den medeltida kyrkan har arkeologiskt verifierats, men en eventuell medeltida aristokratisk huvudgård kopplad till denna är fortfarande obekant och oidentifierad. Därför måste sökprocessen denna gång utgå från kyrkan.

Kyrka

När grundgrävningen till dagens lundensiska filmtempel i hörnet av Bankgatan och Västra Mårtensgatan skedde 1915 påträffades resterna efter S:t Mårtens kyrka. Kyrkans grundmurar visade på en 29 meter lång romansk stenkyrka med kor och absid (fig. 6). Man misstänkte att den även haft ett västtorn, men då grävningssområdet slutade i höjd med västmuren kunde detta inte undersökas (Karlin 1915). Vid utgrävningar 1993 sydväst om kyrkan konstaterade man att Karlins förmodan varit berättigad, då delar av ett troligen sekundärt tillfogat torn påträffades (Carelli&Lenntorp 1994:20ff, 71ff, 87ff). Kyrkan ansågs ha blivit uppförd kring år 1100 eftersom en myntskatt hade hittats strax nordost om absiden. Skatten bestod av ett 60-tal mynt, där merparten var slagna för den danska kungen Oluf Hunger (1086-1095) och några för hans efterträdare Erik Ejegod (1095-1103). Karlin menade att myntskatten var nedgrävd i ett sådant förhållande till absiden att den måste ha blivit tappad eller nedgrävd i samband med kyrkans grundläggning (Karlin 1915). Ragnar Blomqvist var något skeptisk till denna tolkning. Han menade att kyrkans avancerade byggnadskick talade för ett senare uppförande och att skatten därmed måste ha varit nedgrävd dessförinnan (Blomqvist 1951:206). Peter Carelli däremot ser myntskatten som ett byggnadsoffer (Carelli 2012:175).

S:t Mårtens stenkyrka har troligen haft en föregångare i trä, uppförd på 1000-talet. Grunden till denna syn är att gravar i två olika skikt har konstaterats vid flera utgrävningar. Redan 1916 noterade arkeologen Pär Axel Olsson att "[gravarna] [l]ågo i tvenne lager, ett översta på 80-90 cm under 1916 års markyta, ett undre på 100-120 cm under 1916 års markyta" (KSA S:t Mårten 4, 1915). Vid arkeologiska undersökningar i Västra Mårtensgatan 1963, norr om kyrkan, registrerades också gravar på olika nivåer (KSA Västra Mårtensgatan, 1963). På planritningen figur 6 är resterna efter en nedslagen trästolpe markerad i långhusets nordvästra hörn. Enligt en detaljskiss var den 28 cm i diameter och dess överkant belägen 55 cm under de framgrävda murresterna. Sektionsritningar saknas varför det är svårt att exakt placera stolpen stratigrafiskt, men en placering under stenkyrkas golv förefaller rimlig (KSA S:t Mårten, 1915). Stolpen kan vara en rest från en äldre träkyrka. Vid 1993 års utgrävning konstaterades att kyrkogården hade tillkommit under 1000-talets andra hälft, vilket ytterligare styrker antagandet om en träkyrka som föregångare till 1100-talets stenkyrka (Carelli&Lenntorp 1994:87).

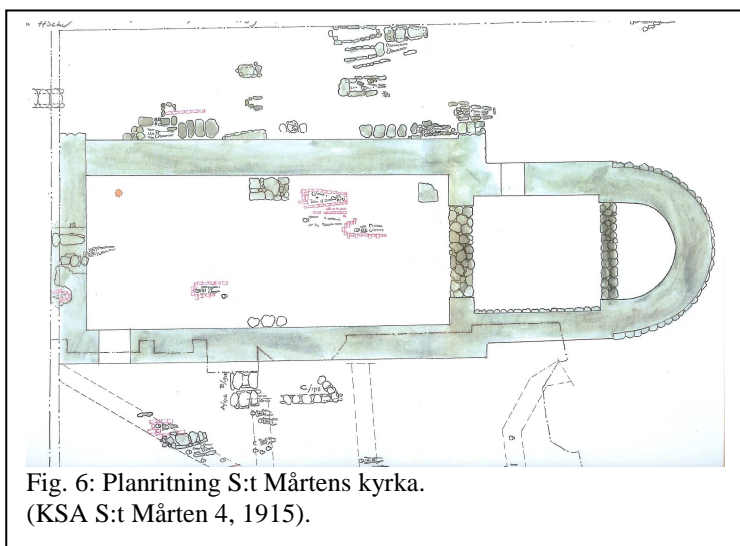

Fig. 6: Planritning S:t Mårtens kyrka.
(KSA S:t Mårten 4, 1915).

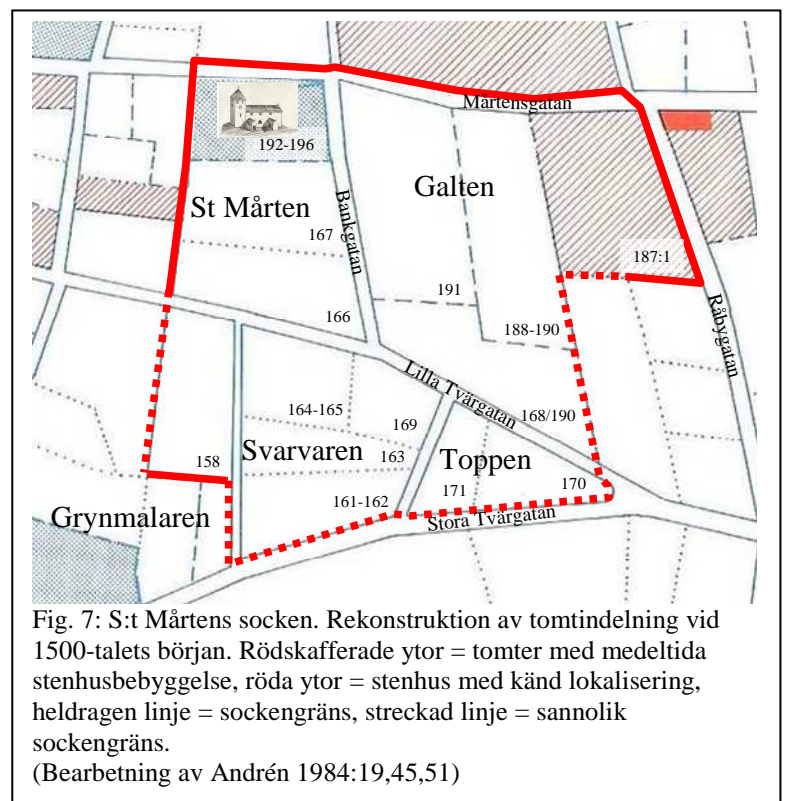
Vad talar då för att kyrkan var en aristokratisk privatkyrka? I första hand kan förekomsten av ett västtorn betraktas som en tydlig markör för en världslig elit. I S:t Mårtens kyrka fanns dessutom en liten tegelkista, en barngrav, inmurad i tornets östvägg in mot kyrkorummet. Dessutom var två stenkistor belägna under ingången till tornet. De innehöll tre respektive sju kranier samt ett flertal andra skelettdelar (KSA S:t Mårten 4, 1915). En tolkning av dessa gravar som familjegravar för kyrkans patronus och dennes närmaste är möjlig. I långhuset fanns ytterligare några gravar, främst exklusivare tegelkistegravar.

Kyrkans ingångar avvek från det normala för en romansk kyrka. En sydportal fanns i långhusets västra del, men motsvarande i norr blev troligen borttagen i samband med en reparation och ombyggnad av den norra långhusväggen. Det märkliga är emellertid den ingång som fanns i korets norra vägg (fig. 6). Dörrar i kor anses vara prästens ingång från sakristian. I Lunds stift var dock sakristior mindre vanliga under medeltiden (Holmberg 1990:22, 56f). I S:t Mårten noterades inte heller lämningar efter någon sakristia. Dessutom är koröppningar i norr sällsynta i Skåne. Korportalen i S:t Mårten utgör en svårförklarad anomali.

Kyrkogården grävdes delvis ut 1915-1918. En utgrävning av dess sydvästliga del genomfördes också 1993. Totalt har 37 förnämre gravar av sten eller tegel påträffats, varav de flesta på kyrkans norra sida. Precis som när det gäller korportalen har tydligen denna sida av kyrkan framhävts. Möjligen har den betraktats som kyrkans finsida, vettande mot Mårtensgatan vilken, som vi tidigare sett, var en viktig kommunikationsled (Carelli&Lenntorp 1994:87ff).

Att markera makt och status i form av gravmonument vid viktiga vägar har noterats som betydelsefullt för eliten sedan lång tid tillbaka (Samuelsson 2001:183). Kanske var de exklusiva gravläggningarna mellan kyrka och en viktig väg en fortsättning på denna tradition. En exklusiv korportal fyllde i det sammanhanget möjligen en funktion i förbindelsen mellan en aristokratisk kyrka, elitpräglade gravmarkörer och vägförbindelsen; en samlad markering av ättens makt och närvaro på platsen.

Kyrkan tycks inte ha tillfallit Kronan vid reformationen eftersom ingen jordskyld har noterats i dess jordskyldslängder (Andrén 1984:95). Vem som innehade rätten till kyrkan har inte kunnat klarläggas. Andrén förslag är att domkapitlet var rättighetsinnehavare eftersom kyrkoherdetjänsten i socknen 1484 sammanslogs med vikarietjänsten till Johannes Döparens altare i domkyrkan (LÄU 4:466; Andrén 1984:61). Redan 1403 fanns en koppling mellan S:t Mårtens kyrka och domkapitlet. Detta år sålde nämligen socknens kyrkoherde Magnus, tillsammans med dess kyrkvård Johannes Hennekini en tomt i grannsocknen som tillhörde kyrkan. I köpebrevet noterades att både sockenborna och domkapitlets ärkedjäkne Johannes Paulsen hade lämnat sitt samtycke till transaktionen (SD1401 1:293). En ursprunglig privat rätt till kyrkan kan ha blivit överförd till domkapitlet under 1300-talet, en period under vilken många andra egendomar i Lund överfördes till kyrkliga institutioner.

Kyrkvårdens medverkan i fastighetsaffären visar att sockenorganisationen var väl utvecklad vid denna tid. Socken omfattade tomterna söder om kyrkan ned till Lilla Tvärgatan, förutom kyrkogårdstomten. Därtill ingick större delen av kvarteret öster därom, det nuvarande kvarteret Galten. Troligen ingick även tomter i söder mellan Lilla och Stora Tvärgatan (fig. 7).

Gård

Den grundläggande topografin i området sluttade ned mot sydväst. I kvarteret Galten var lutningen från norr till söder två meter på en sträcka av 150 meter. Högsta punkten inom socknen var belägen i kvarteret Galtens nordöstra hörn (Andrén 1980:28). Vattenförande stråk kom från nordost och löpte troligen diagonalt över området, mot större vattensamlingar sydväst om socknen.

Bebyggelsen synes ha varit koncentrerad i norr utmed Mårtensgatan samt i viss mån utmed nuvarande Bankgatan. På 1600-, 1700- och 1800-talen utgjordes de mellersta och södra delarna av kvarteret Galten av trädgårds- och åkermark (Åsgrim-Berlin&Mårtensson 1980:35). Denna lantliga miljö verkar ha sin upprinnelse redan i de första etableringarna under 1000-talet. Arkeologiska undersökningar har flera gånger visat på medeltida agrara kulturlager och avsaknad av någon mer påtaglig bebyggelse i de centrala och södra delarna av kvarteret (KSA Galten 17, 1931; KSA Galten 21-22, 1972-73; Lenntorp 2010:6). Det är därför rimligt att utgå ifrån en tidigmedeltida storgårdstomt, som omfattade större delen av kvarteret Galten och möjligen delar av de angränsande områdena direkt västerut, med bebyggelsen samlad i norr.

Närmast öster om S:t Mårtens kyrka, på andra sidan Bankgatan, låg ett vikarieresidens kopplat till S:ta Marias altare mitt på golvet i domkyrkan. Detta beskrevs som öde 1570 och som "ett gammal forfalden hus" 1642. Utifrån beskrivningen av huset vid husesynen 1642 har det tolkats som ett korsvirkeshus, vilket innebär att huset inte bör ha varit äldre än 1300-talet (Andrén 1984:95; Gardelin 2002). I samband med grundgrävningen 1931 för det stora Sparbankshuset på hörnet Bankgatan – Mårtensgatan (nordvästra delen av tomt 191, fig. 7) kunde man konstatera att källare från den förutvarande bebyggelsen sträckte sig ner i bottenmoränen. På de övriga grävda ytorna fanns medeltida kulturlager, men de enda fasta anläggningar som påträffades var tre brunnar (KSA Galten 17, 1931). Vid senare mindre arkeologiska insatser på andra delar av tomten har ytterligare några brunnar påträffats (KSA Galten 17, 1954, 1977). Avsaknaden av större huslämningar behöver i och för sig inte innebära att det inte funnits äldre hus på tomten eftersom de medeltida kulturlagren på delar av tomten blev bortgrävda redan under 1800-talet. De skriftliga källorna påvisar ju att där legat ett vikarieresidens. Men om en större gård varit belägen på platsen under tidig- och högmedeltid borde rester av andra byggnadsanläggningar ha framkommit vid grävningarna av de orörda medeltidslagren, hus med funktioner för driften av gården. Trots den lockande närheten till kyrkan, bör nog en huvudgård ändå sökas på annan plats i socknen.

Längre österut utmed Mårtensgatan, i nordvästra delen av tomt 187:1 (fig. 7), grundgrävdes 1905 för ett nytt hyreshus. När Karlin 1915 skrev i Lunds Dagblad (31 juli) om den påträffade S:t Mårtens kyrka inledde han med att berätta vad som framkommit tidigare och vad det ursprungligen hade tolkats som:

När vi för några år sedan vid grundgrävning på tomten 187 funnit grundmurar till en kyrka, antog jag i anslutning Sjöbergs förmodan, att man här hade att söka St. Mårtens kyrka. Då kyrkan emellertid var en tegelkyrka och de huggna kalkstensbaser och kapital som anträffades visade att hennes ålder icke kunde gå längre tillbaka än till 1200-talets senare del, stod alltid ett frågetecken kvar.

Med Sjöberg avses troligen historieprofessorn N. H. Sjöborg som i början av 1800-talet innehade en stor stadsgård på tomten (Åsgrim-Berlin&Mårtensson 1980:35). Vad som alltså påträffats var grundmurarna, inte till kyrkan som ju visade sig ligga längre västerut, utan till ett

större tegelbyggt hus av hög kvalitet med kolonnbas och kapitäl av kalksten. Karlins terminus post quem-datering medger att bygget kan ha varit samtida med Krognoshusets tillkomst.

Det äldsta skriftliga omnämmandet av egendomen är från 1412. Då donerade domprosten Folkvin denna gård till det av honom upprättade Heliga lekamens altare. Av diplom framgår också att han förvärvat gården av den före detta borgmästaren i Lund, Johannes Hennekini, säkerligen samme man som i egenskap av kyrkvård gjort fastighetsaffärer för S:t Mårtens kyrkas räkning (SD1401 2:1534). I ett liknande diplom tre år senare omtalades att gården hade ett stenhus och en apalgård (SD1401 3:2068).

Gården hade alltså varit i borgerlig besittning (Lunds borgmästare) kring år 1400 för att senare doneras som vikarieresidens till ett altare i domkyrkan. Gården besatt otvivelaktigt exklusiva kvaliteter, bebyggd som den var med stenhus och med tillhörande apalgård. Sannolikt har tomtmarken därför också varit stor och omfattat även de sydligare delarna av kvarteret Galten, ett antagande som styrks av dessas agrara karaktär under medeltiden. Andréns tomtrekonstruktion (fig. 7) speglar förhållandena vid 1500-talets början, andra tomtindelningar har säkerligen rått tidigare under medeltiden. Längre i sydväst fanns en tomt, nr 168/190, som enligt 1600-talsdokument omfattade såväl hage som en fiskdamm (Andrén 1984:93). Bilden av en högmedeltida lantlig stortomt med en gedigen residensbyggnad, apalgård och kanske fiskdamm, en agrar huvudgård liknande den på Krognostomten, tonar fram.

Vad går det då att säga om gården under den tidiga medeltiden? Vid arkeologiska undersökningar 1984 precis öster om stenhuset, i det nordöstra hörnet av kvarteret Galten, påträffades lämningar från denna tid; kulturlager med anläggningar som via keramik, kammar och dendrodaterat trä har hänförts till 1000- och 1100-talen. Den äldsta dendrodateringen pekar mot 1000-talets mitt. Några generationer av mindre hus fanns på platsen; de äldsta var stolpgrundade medan hus med stensyll och troligen resvirke uppfördes under 1100-talet. Fyndmaterialet var rikt, t ex påträffades mycket keramik, kammar, brynen, knivar och andra järnföremål. Bland fyndmaterialet märks också 12 islägg, dåtidens skridskor, vilket ansågs vara ovanligt många för en så begränsad undersökningsyta. Närheten till en eller flera dammar kan ha erbjudit goda åkmöjligheter under vintertid. Några fynd kan möjligen hänföras till en aristokratisk kontext: en doppsko av brons och ett rembeslag med silverinläggningar. I kulturlager från 1100-talet fanns cirka ett kg kopparslagg, indikerande metallhantverk på platsen. Från 1200-talet upphörde kulturlagertillväxten och under resten av medeltiden tycks platsen ha varit obebodd (KSA Galten 26, 1984).

Några förundersökningsschakt togs 2010 upp i den södra delen av tomt 187:1. Bilden var likartad som vid 1984 års grävning; några generationer av hus från tidig- och högmedeltid, varav ett preliminärt tolkades som ett grophus, men inga bebyggelsepåspår från senmedeltiden (Lenntorp 2010:7).

Dessa båda grävningar i andra delar av kvarteret Galtens nordöstra hörn visar att boende och verksamhet under 1000- och 1100-talen har existerat i anslutning till platsen för den senare högmedeltida residensbyggnaden. Den tidiga medeltidens storgårdar var ofta utbredda boplatser där huvudbyggnaden kompletterades med flera mindre byggnader för arbetsfolk, hantverk och annan verksamhet. Det förefaller rimligt att den komplementära bebyggelsen kan ha varit underordnad ett residenshus belägen på platsen för hög- och senmedeltidens stenbyggnad.

Tidigmedeltida ägargårdar låg inte alltid i direkt anslutning till kyrkan. Som tidigare visats var avstånd på 60-80 meter vanliga. Den tilltänkta gårdens huvudbyggnad var belägen cirka 100 meter från S:t Mårtens kyrka, ett avstånd som inte avviker nämnvärt från ett sådant normalvärde. En nord-sydlig gata, dagens Bankgata, avskiljde kyrkan från kvarteret Galten.

Sammanfattning S:t Mårten

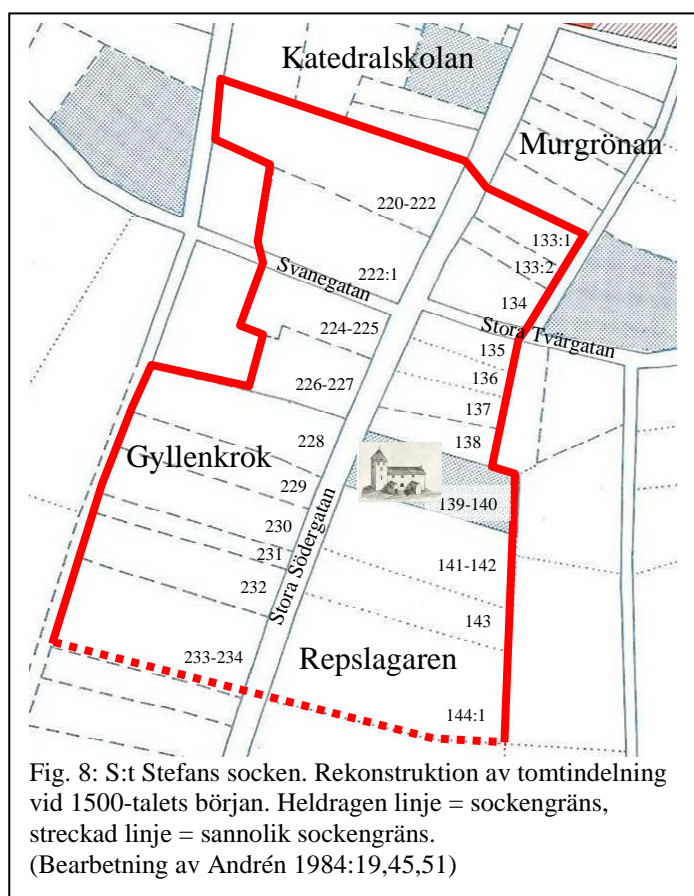
En aristokratisk storgård kan ha etablerats utmed Mårtensgatan i nordöstra delen av kvarteret Galten, under första halvan av 1000-talet eller kring seklets mitt. En privatkyrka av trä byggdes, som omkring år 1100 eller möjligen något senare under 1100-talet, ersattes av en stenkyrka. Denna kyrka hade en tydlig aristokratisk profil, vilket främst visas av västtornet och gravarna däri, möjligen också av betoningen av kyrkans nordsida och dess anslutning till Mårtensgatan. Storgården förfogade förmodligen över en större agrar tomt, som antagligen minst omfattade det nuvarande kvarteret Galten. I anslutning till huvudbyggnaden fanns kompletterande hus och anläggningar för arbetskraft, hantverk och annan produktion. Denna driftsbebyggelse avvecklades till stor del under 1200-talet. Vid 1200-talets slut eller under 1300-talet restes en ny förnäm residensbyggnad i tegel med baser och kapitel i kalksten. Den stora tomten besatt en lantlig profil med apelgård och kanske fiskdamm. Egendomen, som under de första seklerna sannolikt hade aristokratiska ägare, kom senast kring 1400 i händerna på borgerskapet. Möjligen skedde en överföring av patronatsrätten till S:t Mårtens kyrka i samband därmed. Något decennium efter sekelskiftet 1400 donerades gården till domkapitlet, som innehade den som vikarieresidens fram till 1500-talet. Därefter fortsatte marken inom kvarteret att utgöra stadsgårdar med trädgårds- och åkermark in i 1800-talet.

S:T STEFAN

Kyrka

Vid kloakgrävningar i Stora Södergatan 1906 påträffades en skadad gravkista av sten tillsammans med skelettdelar. Den låg framför porten till en fastighet på vars gård, enligt uppgift, en gravsten hade legat. Det var det första arkeologiska spåret efter en medeltida kyrkogård i området. Genom att kombinera detta fynd med andra uppgifter ansåg man att det var S:t Godehards kyrka som hade legat där. Det var denna kyrka man trodde sig ha funnit när grundmurarna till en stor stenkyrka frilades 1978 vid en omfattande arkeologisk utgrävning på en tomt på Stora Södergatans östra sida. När spår efter en träkyrka från 1000-talet uppdagades under stenkyrkan, började man emellertid tvivla på patrocinet; S:t Godehard kanoniserades nämligen först på 1100-talet. I samband med efterarbetet till grävningen erhöles kännedom om ett arrendebrev från 1568 som hänförde tomten närmast norr om kyrkan till S:t Stefans socken.

Tidigare hade man trott att S:t Stefans socken i sin helhet låg väster om Stora Södergatan, men dokumentet visade att socknen även omfattade områden i det nuvarande kvarteret Repslagaren öster om gatan (fig. 8). Därför

omtolkades den framgrävda kyrkan till S:t Stefan (Blomqvist 1951:220; Mårtensson 1981:14, 25ff).

Av träkyrkan återstod några partier av syllsten samt rester efter tre nedgrävda stolpar. I anslutning till dessa begränsade lämningar konstaterades att ett område söder och öster om dessa saknade äldre gravar. Under äldre medeltid skedde inga begravningar inne i kyrkorna, men däremot i nära anslutning till deras ytterväggar. Därmed kunde kyrkans belägenhet och storlek fastställas. Träkyrkan, som bestod av långhus och ett lika brett kor, var 18,5 meter lång och 6,8 meter bred. Den var byggd i resvirkesteknik på träsyll. Förekomsten av både syllstenar och jordgrävda stolpar tyder på två stavkyrkor efter varandra eller på en grundläggande ombyggnad av kyrkan. Kyrkan kunde dateras med hög precision då stolparna kom från träd som fälldes vintern 1049-50. Kistgravar som tillhörde kyrkogårdens äldsta gravskikt, på ett större djup än andra gravar, daterades dendrokronologiskt till perioden 1050-1110, vilket sannolikt också motsvarade stavkyrkans varaktighet (KSA Repslagaren 13-14, 1977-78; Mårtensson 1981:19ff).

Den stora romanska stenkyrka, som kom att uppföras efter träkyrkan i början av 1100-talet, bestod ursprungligen av långhus, kor och absid, med en total längd av 31 meter och en långhusbredd på drygt 11 meter. Senare byggdes kyrkans västparti om. Ett brett västtorn fogades till kyrkan och förlängde den till drygt 37 meter. Dessutom uppfördes en lektoriemur mellan kor och långhus. Myntfynd inne i kyrkan, som stratigrafiskt förankrats till olika byggnadsfaser, förlade denna ombyggnad till andra halvan av 1100-talet. Vid en större ombyggnad under första halvan av 1200-talet försågs långhuset med kryssvalv och blyglaserat tegelgolv (KSA Repslagaren 13-14, 1977-78; Mårtensson 1981:65ff).

Kyrkan var belägen inom en stor (1 800 m²) kyrkogård där gravar med cirka 2 050 mer eller mindre kompletta skelett och ytterligare cirka 1 200 kranier grävdes fram. Av dessa fanns 34 gravar inne i kyrkan; 7 i tornet och 27 i långhuset (KSA Repslagaren 13-14, 1977-78; Mårtensson 1981:100ff).

Vad som framförallt pekar ut kyrkan som en aristokratisk patronatskyrka är det tvärrektangulära västtornet. Västtorn som den världsliga maktens del av kyrkan kunde ibland innehålla ett rum en våning upp med översikt över långhus och kor, ett rum inrättat för kyrkans patronus, en så kallad empor (Hansen 2013b:178f). Arkeologerna som grävde fram kyrkan ansåg att S:t Stefan hade innehållit en empor då de fann spår i kyrkans nordvägg efter en trappa som bör ha lett upp till en sådan. Eftersom kyrkan inte var regal hävdades att S:t Stefans patronus var en skånsk storman (Mårtensson 1981:79f).

I tornets bottenvåning fanns ett tornrum eller förhall. I detta rum påträffades sju gravar, vilka associerats till kyrkans patronus och dennes familj, ett förhållande liknande det som tidigare diskuterats avseende S:t Märten. En av dessa gravar utgjordes av en tegelkista. Baserat på skelettens armpositioner ansågs de tillhöra de äldre gravarna i kyrkan, huvudsakligen hänförliga till slutet av 1100-talet eller första halvan av 1200-talet (Mårtensson 1981:100ff).

Ett brett västtorn, sannolikt med empor, och stiftargravar i tornrummet är sammantaget starka indikatorer för en patronatskyrka, en kyrka vars patronatsrätt förmodligen har utvecklats ur en tidigare privat äganderätt konstituerad redan på träkyrkotiden. Den intressanta frågan blir då vem som svarat för dessa kyrkbyggen. Inte minst den stora stenkyrkan med det senare tillbyggda tornet lär ha krävt gedigna finansiella och maktmässiga resurser. Fanns det personer med tillgångar av sådan kaliber inom socknen?

Ätten Galen

I ett diplom från 1340 (DD 3:1 nr 33; SD 4:3483) skänkte riddaren Jakob Jensen (Galen) till Markie en gård i utbyte mot själamässor för sig och sin hustru. Denna ämnades som residens för prästen till det av Jakob Jensen samtidigt instiftade aposteln Jakobs och Sankta Katarinas

altare i domkyrkan, Av diplommet framgår att gården var belägen i S:t Stefans socken i Lund (fig. 8, tomt 222:1, Andrén 1984:102) och att gåvan inkluderade hus, apelgård och övrigt som hörde till gården. Jakob Jensen tillhörde ätten Galen, en av de mer betydande grenarna av Hvide-ätten, den ätt som dominerande dansk aristokrati under tidig- och högmedeltid.

Ätten Galen styrde både världsligt och andligt över Skåne. Flera av ättens medlemmar innehade gälkarämbetet i Skåne eller satt som ärkebiskopar under högmedeltiden. Jakob Jensens farfar Niels Erlandsen var gälkare under många år under andra halvan av 1200-talet. Gälkaren var kungens högsta ämbetsman i landsdelen och bland annat ansvarig för beskattningen av den för kungens intäkter så viktiga sillmarknaden. Själv besatt Jakob Jensen posten som hövitsman på Bornholm. Ännu mer dominerade ätten den så betydelsefulla ärkebiskopsstolen. Niels Erlandsens broder, Jakob Erlandsen, innehade ämbetet 1252-1274 och brodern Erland Erlandsen valdes till hans efterträdare, men valet blev aldrig stadfäst av påven. Även Jakob Jensens bror, Peder Jensen, var ärkebiskop (1334-1355) och hade efterträtt en annan Galen-medlem, nämligen Karl Eriksen (ärkebiskop 1325-1334). Före Galen-släktens utgrening ur Hvide-ätten satt några av de mest namnkunniga Hvidarna på ärkebiskopsstolen, nämligen Absalon (1177-1201) och Andreas Sunesen (1202-1222) (DAA1893:152ff; Johansen&Halding 2001:65ff, 126ff, 181, 194). Värt att notera är att Absalons ärkebiskopsperiod kan ha sammanfallit med byggandet av S:t Stefans aristokratiska västtorn. Var det möjligen denna maktperson och flitiga kyrkogrundare som låg bakom torninvesteringen?

Gård

Sannolikt var det riddaren Jakob Jensen som innehade patronatsrätten till S:t Stefans kyrka när han donerade sin gård till domkapitlet. Med en stor, troligen helt dominerande egendom i socknen är det antagligen kring denna och kyrkan som socknen hade utvecklats under 1100- och 1200-talen. Socknen omtalas i bevarade skriftliga källor första gången 1283 (Blomqvist 1951:198). I och med donationen bör patronatsrätten ha övergått till domkapitlet. Anders Andrén finner, utifrån andra grunder, det också sannolikt att patronatsrätten under senmedeltiden tillhört domkapitlet och därför bör ha tillfallit Kronan vid reformationen (Andrén 1984:61, 91).

Medeltidens viktigaste ekonomiska tillgångar var mark och gårdar. Släkters maktpositioner byggdes upp kring stora egendomsinnehav. Äktenskap planerades och överenskomms för att försvara, konsolidera eller förbättra en familjs gods massa. Lagstiftningen stipulerade också bördsrätt till jord, en förhandsrätt för släkten till egendomar när de utbjöds till försäljning (Inger 1997:35). Följden blev en fastighetsmarknad med liten dynamik och långa besittningstider inom samma släkt. Mot den bakgrunden förefaller det inte alls osannolikt att ätten Galen, och tidigare kanske Hvide-ätten, varit innehavare av egendomen i Lund och därmed grundare och byggherrar till både trä- och stenkyrka. Hvide-ätten hade också gjort sig kända för att bygga upp ett stort gods innehav på Själland och där varit mycket flitiga kyrkobyggare (Johansen&Halding 2001:81ff). Och de besatt otvivelaktigt de resursmässiga musklerna för ett sådant kyrkoprojekt i Lund.

En ytterligare aspekt är den maktutövning som kan ha utgått från en huvudgård med sådana högaristokratiska ägare. Vapenfynd är inte särskilt vanliga i Lund, men i samband med en grävning 1903 ett tjugotal meter från Jakob Jensens tomt påträffades en spjutspets och ett hillbardblad av järn (KSA Repslagaren 7, 1903). Ett tydligare tecken på maktutövning är de tre lik som hittats på granntomten i söder. Äldst var en grav från 1000-talets första hälft. En ung man hade tvingats ner på mage med ben och armar utspärrade. Båda fötterna, vänster hand och huvudet hade huggits av (Carelli&Salminen 1993:22). Ett liknande öde hade drabbat en något äldre man. Hand och fot på vänster sida hade huggits av medan motsvarande på höger sida

hade brutits av. Skelettet hänfördes till slutet av 1000-talet eller första halvan av 1100-talet (Carelli 1991:20). Det tredje liket (daterat till andra halvan av 1100-talet eller början av 1200-talet), en ung man, saknade kranium och andra halskotan (Carelli 1991:16). Två, kanske tre, mycket tydliga tecken på medeltida rättskipning inom ett litet område förstärker intrycket av ett tidigmedeltida maktcentrum.

Återstår så att se vilka fysiska spår som kan finnas efter en huvudgård i området. Topografiskt låg socknen, som de flesta andra i Lund, på sluttande mark. Socknen omgärdade Stora Södergatan, den viktiga södra infartsleden till Lund. Höjdskillnaden var drygt två meter lutande ned mot sydöst där större sänkor strax utanför sockengränsen samlade upp vattnet från flera av de bäckfåror som rann genom Lund. Socknens högsta punkt fanns i nordväst i det område där Jakob Jensens egendom var belägen (Andrén 1980:28).

Mycket lite har undersökts arkeologiskt på Jakob Jensens tomt där gården var belägen. Anledningen är att tomten fungerat som skola och skolgård med byggnader uppförda på 1800-talet eller tidigare. Längst i sydöst, i hörnet av Svanegatan och Stora Södergatan, reser sig idag en tvåvånings tegelbyggnad murad i renässansförband. Det är det så kallade Karl XII-huset, som anses vara byggt under andra halvan av 1500-talet. Huset tillhörde under 1500-talets slut riksrådet och landsdomaren i Skåne Corfitz Viffert, som mycket väl kan ha varit dess byggherre (Åsgrim-Berlin et al 1981:119ff; Andrén 1984:102). I samband med grävningar 1928 blottades husets grundläggning. Kraftiga bokstockar i botten hade täckts av grus och gråstensblock i slagen kalk. Det kan inte helt uteslutas att samma grundläggning tidigare hade burit ett högmedeltida hus, då ett Kristoffer II-mynt (1252-1259) hittades på samma nivå som de understa stockarna (KSA Katedralskolan 1, 1928). Vid en noggrann undersökning av murverket 1927 ansågs det dessutom tänkbart att vissa delar av yttermurarna kunde härröra från medeltiden (Åsgrim-Berlin et al 1981:120). Med en så framträdande placering i gathörnet förefaller det sannolikt att det hus Jakob Jensen donerade 1340 låg på samma plats som Karl XII-huset, cirka 80 meter nordväst om kyrkan. Möjligheten att vissa delar av det nu stående Karl XII-huset innehåller rester av det äldre huset bör inte helt avfärdas.

Övriga arkeologiska iakttagelser i närområdet, inom tomt 222:1 (fig. 8), har varit mycket begränsade och gett något diffusa svar. Bebyggelseskikt från tidig medeltid har påträffats, bebyggelse som troligen etablerats redan under mitten av 1000-talet. Senast under 1100-talet har tomten reglerats. Kulturlagren avslöjar agrara spår, vilket kan överensstämma med den apelgård som fanns 1340 (Johansson Hervén 1997; Guldåker 2011). Tomten har sedan behållit karaktären av frukt- och köksträdgård fram till 1800-talet då Katedralskolan etablerades. Det fanns även ett par vattenrika dammar på tomten i början av 1800-talet (Åsgrim-Berlin et al 1981:119).

På södra sidan av Svanegatan, i det nordöstra hörnet av kvarteret Gyllenkrok, genomfördes kring 1990 omfattande arkeologiska undersökningar. Det konstaterades att byggnader hade uppförts på platsen redan under första halvan av 1000-talet på en ursprungligen stor tomt. Från slutet av 1000-talet genomfördes en tomtreglering, där den ursprungliga stortomten uppdelades i mindre, långsmala lotter och bebyggelsen flyttades ut mot gatulivet. En något större tomtdel skapades i nordvästra delen av stamtomten. Spåren av hantverk från den tidigmedeltida perioden var omfattande och parcelleringen har satts i samband med en kommersialisering av hantverket (Carelli 2001a:110ff). Under 1200-talet påbörjades en sammanslagning av de långsmala tomterna, så att till slut enbart två större tomter återstod (tomt 224-225 resp 226-227, fig. 8). Spåren efter hantverk avtog och bebyggelsen glesades ut. En halvkällarförsedd byggnad uppfördes, vilken sedermera revs i början av 1300-talet (Carelli 2001a:112f; Karlsson 2007b).

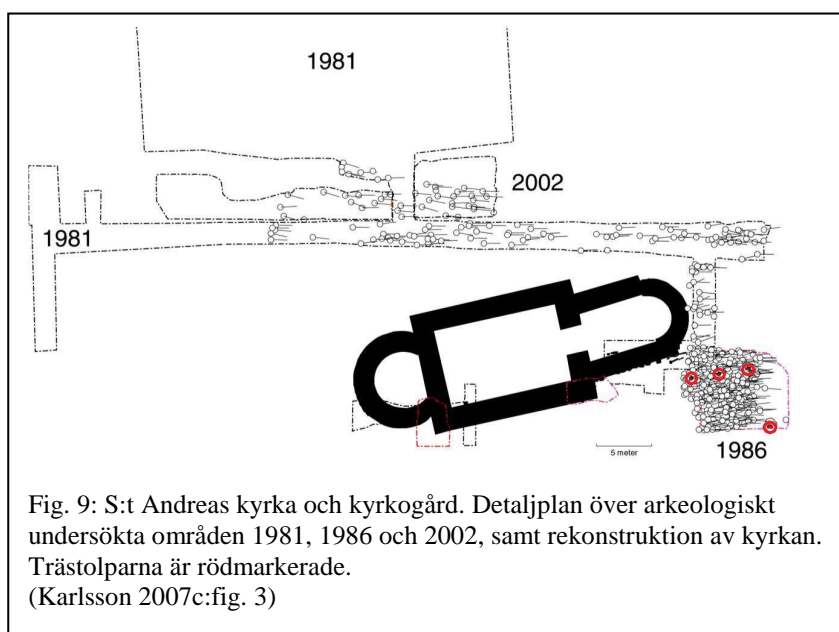
Sammanfattning S:t Stefan

Trots de förändringar som skedde på tomten i kvarteret Gyllenkrok, inbegripet stenkällarbygge och ökning av tomtstorlekarna, förefaller det troligare att gården norr om Svanegatan var områdets dominerande enhet även under tidig- och högmedeltid. I den mån det går att koppla bygget av den stora och högaristokratiska S:t Stefan-kyrkan till Hvide-ätten, vilken uppenbarligen både hade intresse och resurser till ett sådant bygge, har gården sannolikt varit i ätterna Hvides och Galens ägo sedan 1000-talet. Ett sådant antagande grundar sig på den kontinuitet av godsinnehav som präglade medeltiden. Om kyrkogårdstomten avstyckades ur ett större markområde som kontrollerades av dessa ätter har sannolikt det mellanliggande området (tomterna 224-227) ingått i detta innehav. Från mitten av 1000-talet blir då ett möjligt scenario att en residentuell gård norr om Svanegatan initierade ett bygge av en träkyrka i sydöst, samtidigt som delar av markinnehavet parcellerades och uppläts till kommersiell hantverksproduktion. Under 1100-talet ersattes träkyrkan av en stor stenkyrka. Till denna stenkyrka fogades ett stort västtorn under seklets andra halva, möjligen på initiativ av ärkebiskop Absalon. En återsamling av markinnehavet påbörjades under 1200-talet. Under första halvan av 1300-talet fanns i socknens norra del en residensbyggnad med apalgård, vilken donerades till domkapitlet. I samband därmed överfördes patronatsrätten till S:t Stefans kyrka. Gården övergick till att bli vikarieresidens fram till reformationen. I slutet av 1500-talet uppfördes ett ståndsmässigt tegelhus på tomten som fungerade som en grönskande stadsgård med dammar fram tills 1800-talet.

S:T ANDREAS

Kyrka

På 1940- och 1950-talen grävdes några enstaka gravar fram i Drottensgatan. De var de första arkeologiska tecknen på S:t Andreas kyrkogård. I samband med avloppsgrävningar i gatan 1981 framkom kyrkogården betydligt tydligare; ytterligare 120 gravar som kronologiskt sträckte sig från mitten av 1000-talet fram till reformationen. Några mindre sökschakt på tomten söder om gatan togs också upp och avslöjade rester efter S:t Andreas stenkyrka. Utifrån de framgrävda murpartierna från kyrkans södra del rekonstruerades en romansk kyrka, cirka 30 meter lång, med långhus, kor, absid och ett runt västtorn. En ny arkeologisk undersökning genomfördes 1986, föranledd av grundgrävning sydost om koret. Man passade då på att ta upp två mindre provschakt för att säkerställa den tidigare gjorda rekonstruktionen av stenkyrkan. Det visade sig att området sydost om koret var mycket gravtätt. I det 35 m² stora schaktet påträffades 272 skelett. Provhålen bekräftade i stort den tidigare bilden av kyrkan, dock

bedömde man att koret, märkligt nog, inte låg helt i linje med långhuset, utan var riktat något mer mot norr (fig. 9) (KSA Drottensgatan, 1981; Katedralskolan 2, 1986).

Stenkyrkan anses vara byggd under första halvan av 1100-talet. Eftersom de äldsta gravarna var från 1000-talets mitt framstod det som troligt att stenkyrkan hade föregåtts av en träkyrka. Vid 1986 års undersökning påträffades också resterna efter några grova trästolpar sydost om koret (fig. 9). Tre stolpar låg i en öst-västlig linje med ett inbördes avstånd på 2,5 meter. 5,5 meter söder om den östligaste stolpen stod en fjärde stolpe. En av stolparna blev dendrokronologiskt daterad till 1065 +/-5, två andra hade väl överensstämmande efterdateringar. Eftersom inget tidigmedeltida gravtomt område kunde beläggas i anslutning till stolparna och de dessutom grävts rakt igenom några gravar, gjordes bedömningen att stolpanläggningen inte utgjorde resterna av en träkyrka, utan den tolkades som en klockstapel (KSA Katedralskolan 2, 1986). Förekomsten av en klockstapel från 1060-talet samt gravar som var ytterligare några år äldre indikerar dock starkt på att en träkyrka fanns på platsen vid 1000-talets mitt.

Stenkyrkan utmärkte sig främst genom sitt runda västtorn. Kyrkor med runda västtorn förekommer bara sporadiskt i norra Europa. Av de kyrkor som fortfarande existerar på kontinenten finns de flesta, ett tjugotal, i Tyskland. Landet med överlägset flest runda kyrktorn är emellertid England. Av de engelska rundtornskyrkorna är över 90 %, drygt 170 stycken, belägna i Norfolk och Suffolk, betydande områden i den danska besittningen Danelagen. Bland de äldsta av dessa, de med anglosaxiska och tidig-normandiska stildrag, är Andreas ett mycket vanligt patrocinium; bara det generellt spridda Maria förekommer oftare (Hart 2003:171; Roundtowerchurches 2013). Det är troligt att influenserna till den lundensiska S:t Andreas-kyrkan, direkt eller indirekt, kommit från detta område.

Runda romanska torn var också ovanliga i det medeltida Danmark. Öster om Stora Bält finns utöver S:t Andreas bara sex säkert belagda, samtliga i Skåne. Av dessa revs två (Önnarp och Dagstorp) på 1800-talet, medan de andra fyra (Hammarlunda, Blentarp, Hammarlöv och Bollerup) står kvar än idag (Jacobsen 1993:121ff; Wienberg 2009:105ff). Flera av dessa kyrkor var fortfarande adliga patronatskyrkor på 1800-talet (Blentarp, Önnarp, Bollerup) (Arcadius et al 1878:124, 140, 153). I Hammarlunda kyrka fanns två murade gravar centralt i tornet, med en man i den ena och en kvinna med flera barn i den andra (Gustafsson&Weidhagen 1968:154ff). Att koppla samman dessa till en familj som kyrkans stiftare eller senare patronus ligger nära till hands. Således ger de förhållandevis unika runda västtornen starka associationer till en världslig aristokratisk sfär. Eftersom ingen av utgrävningarna på 1980-talet omfattade partier inne i S:t Andreas kyrka är det obekant huruvida gravar fanns i långhus eller torn, men det förfaller inte alls osannolikt att sådana funnits. Sammantaget ger kyrkans planlösning och existensen av en trolig äldre träkyrka en god grund för att beteckna S:t Andreas som en privatkyrka som senare övergick till patronatskyrka.

Kyrkan nämns i bevarad skrift första gången 1302, då kaniken Henrik i sitt testamente skänkte två mark penningar till kyrkan, en halv mark penningar till dess präst

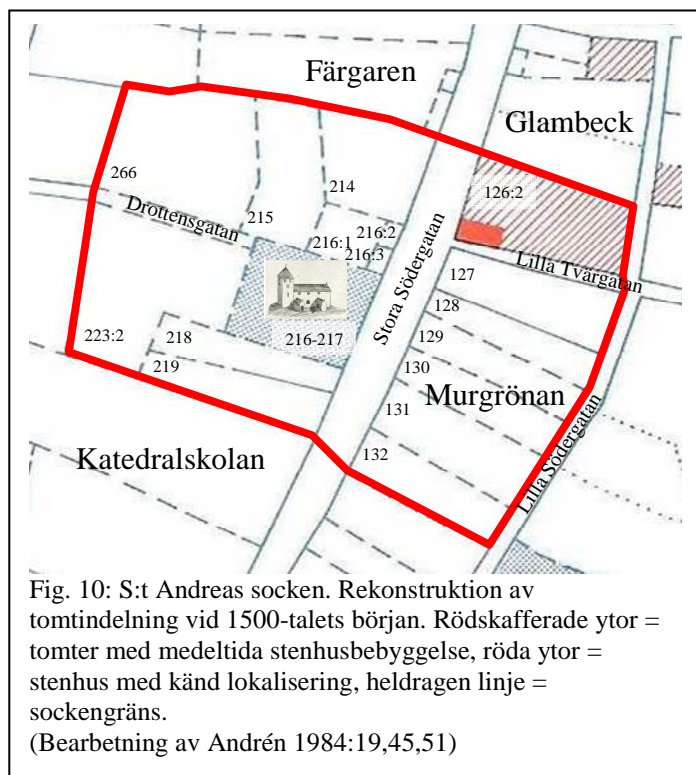

Fig. 10: S:t Andreas socken. Rekonstruktion av tomtindelning vid 1500-talets början. Rödschifferade ytor = tomter med medeltida stenhusbebyggelse, röda ytor = stenhus med känd lokaliseringspunkt, heldragen linje = sockengräns.
(Bearbetning av Andrén 1984:19,45,51)

och ett öre till tjänaren (Blomqvist 1951:208). Anders Andréén bedömer att patronatsrätten till kyrkan 1415 innehades av domkapitlet eller av ärkebiskopen, då dessa gav sitt samtycke vid utarrendering av en av kyrkans gårdar (Andréén 1984:61).

Gård

S:t Andreas socken var en av de minsta i medeltidens Lund. Den låg på en mer utplanad yta i stadens nord-sydliga sluttning. I nordost låg högsta punkten, strax ovan en meterhög slänt ner mot Stora Södergatan och Lilla Tvärgatan. Tomt-marken var belägen på båda sidor av den kommersiellt viktiga Stora Södergatan, strax söder om Torget (Andréén 1980:28).

I socknen fanns troligtvis ett stenhus på medeltiden, nämligen på tomten 126:2 (fig. 10). Vid grävningar i Lilla Tvärgatan på 1950-talet stötte man på en stenmur av kvartsit i gatan. Den var en rest från södra väggen av ett hus vid den tidigare betydligt smalare gatan. Något dateringsförsök av muren gjordes aldrig (KSA Lilla Tvärgatan, 1952). En skriftlig källa från 1560, ett arrendebrev för kaniken Jon Tursen, berättar om en gård med ett stenhus och flera andra hus. Husen var i ett så eländigt tillstånd att de ansågs obeboeliga. Gården var sannolikt identisk med en gård som tillhörde stora prästgillet 1548 och antagligen hade gjort det redan under senmedeltiden (Andréén 1984:90). Sannolikt var stenhuset byggt på medeltiden och murpartiet i gatan var en kvarvarande rest av detta hus. Huset var placerat i ett säkerligen eftersträvat hörnläge på tomten, 50 meter snett över Stora Södergatan från kyrkan.

Vad talar för att gården under tidig medeltid innehades av personer som kan kopplas till trä- och stenkyrkorna S:t Andreas?

Vid en arkeologisk undersökning 1966 i nordvästra delen av tomten 126:2 påträffades några av de mest spektakulära artefakter som hittats i Lund. Ett runt dräktpänne av brons präglad med en bild av en tronande Kristus var en lundensisk efterbildning av ett bysantinskt mynt från mitten av 1000-talet. En dubbelkam med en drake inkomponerad och inväxande i en bladranka var utförd i det exklusiva materialet elfenben och har daterats till 1100-tal (fig. 11). En promenadkäpp av lönn hade en överdel utformad som ett drakhuvud med anslutande snidad vegetabilisk ornamentik i den blandstil med både engelska och skandinaviska influenser som brukar benämnas winchesterstil (fig. 12). På käppen var namnet Ulfkil ristat i runskrift. Denne Ulfkil har tolkats som identisk med en myntmästare som var verksam i London, men också i Lund från 1030-talet. Utöver dessa framstående fynd påträffades en mängd bronsföremål – halskedjor, skedar, beslag, spännen –

Fig. 11: Dubbelkam av elfenben.
(Foto: Kulturen, Metropolis fyndkatalog)

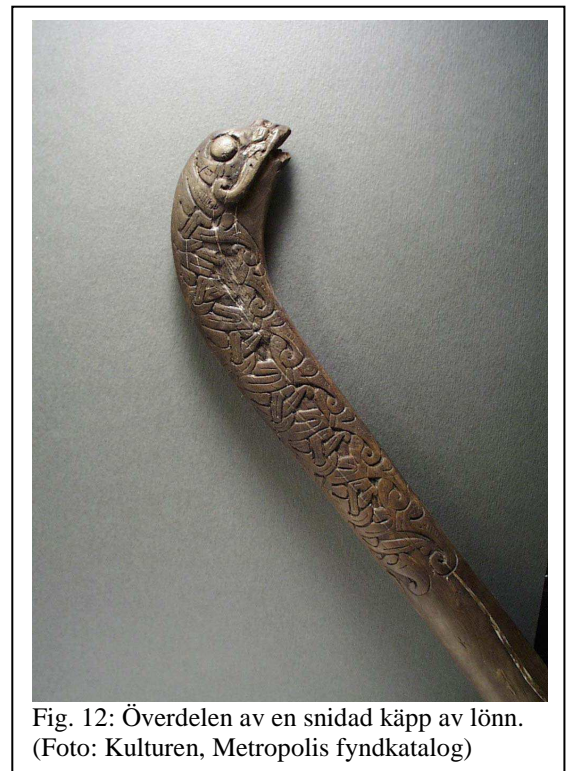

Fig. 12: Överdelen av en snidad käpp av lönn.
(Foto: Kulturen, Metropolis fyndkatalog)

samt andra föremål som visar på en verkstad för bronsproduktion. Delar av en vågskål och en vågarm indikerar även på handelsverksamhet. Bebyggelse lämningar framkom både i form av lerklinade flätverkshus från begynnelsen av 1000-talet och senare i resvirkesteknik. Kulturlagren från hög- och senmedeltid schaktades bort, så det går inte att uttala sig om förhållandena under denna del av medeltiden (KSA Glambeck 4, 1966; Mårtensson&Wahlöö 1970:59f, 107; Christophersen 1980:111; Gardelin 2007b; Carelli 2012:60).

Dessa fynd reflekterar en tidigmedeltida miljö av hög social status, med internationella kontakter och med näringsfång som inbegrep både hantverk och handel. Kanske bedrevs myntproduktion här under 1000-talet. Myntframställningen var nämligen vid denna tid utlokaliserad till olika privata verkstäder i staden (Carelli 2012:57). Såväl kopplingen till myntmästaren Ulfkil via den snidade käppen, som de fysiska spåren efter metallproduktion talar för att en av dessa lundensiska myntningsplatser kan ha legat just på tomten 126:2. Fynden berättar också att området var knutet till personer med internationella, inte minst anglosaxiska, kontakter.

Låt oss fortsätta granskningen av tomt 126:2. I början av 1990-talet undersöktes ytan österut mot Lilla Södergatan, i nordöstra hörnet av tomten. Under tidig medeltid verkar denna del mest ha fungerat som en bakgård för huvudbyggnaderna som var riktade ut mot Stora Södergatan. Under 1100-talet kan ett visst ökat intresse för bakgårdsmarken skönjas. Enklare bebyggelse såsom förråd och stall uppfördes. Tomtytan uppdelades, vilket kan utläsas av de spår efter rännor och flätverksgården som har påträffats. När 1100-talet övergick till 1200-tal ökade de mänskliga spåren då ett syllstenshus med lergolv och troligtvis även ugn byggdes. På 1200-talet började hela tomten återsamlas till en större, enhetlig stadsgård. Gränsmarkeringarna försvann och likaså spåren efter bebyggelse, även om det sistnämnda delvis kan bero på att de översta kulturlagren bortschaktades i samband med utgrävningarna (Carelli 1992:41ff).

På den södra delen av tomt 126:2 har troligtvis resterna av det stenhus legat vars södermur påträffades i Lilla Tvärgatan 1952. När ett nybygge skulle genomföras på platsen 1938 utfördes arkeologiska undersökningar i samband med rivningen av ett äldre hus, troligen från 1800-talet, som då stod på platsen. Enligt fältritningarna från grävningen verkar dock 1800-talshusets källarvåning ha utplånat alla spår efter medeltidshuset. De lämningar som dokumenterats inskränker sig främst till några brunnar och ett flertal gropar (KSA Glambeck 5, 1938).

Sammanfattning S:t Andreas

En tänkbar händelseutveckling i S:t Andreas socken är följande. Ett större område på båda sidor om Stora Södergatan, som minst omfattade södra delen av kvarteret Glambeck och nordöstra delen av kvarteret Katedralskolan, utgjorde den initiala stortomtenheten. I nordöst bedrevs metallhantverk, möjligen myntning, och kanske handel av personer med internationella, anglosaxiska kontakter. Dessa avstyckade vid 1000-talets mitt en större tomtdel i sydväst för ett träkyrkobygge. De kan ha tillhört en angloskandinavisk elit eftersom de valde S:t Andreas som kyrkans patrocinium. Möjligen var det den i både London och Lund verksamme myntmästaren Ulfkil som var stiftare. I början av 1100-talet ersattes träkyrkan av ett bygge i sten. Den angloskandinaviska traditionen levde kvar då man valde att förse kyrkan med ett runt västtorn. På residensdelen i nordöst växlade bebyggelsen och utnyttjandegraden under tidig medeltid. Under 1200-talet renodlades tomtytan till en större stadsgård, som under senmedeltid bebyggdes med ett större stenhus i hörnet av Stora Södergatan och Lilla Tvärgatan. Hur ägarförhållandena sett ut under denna tid går inte att utröna, men senast under 1400-talet bör residensgården ha kommit i Stora prästgilletts ägo medan patronatsrätten till S:t Andreas kyrka hade tillfallit domkapitlet eller ärkebiskopen.

SAMMANFATTNING

Att försöka bilda sig en uppfattning om hur egendoms- och samhällsförhållandena såg ut i det medeltida Lund innebär att lägga ett pussel med de bitar som finns tillgängliga utifrån de arkeologiska insatser som gjorts det senaste seklet. Pusslet blir långt ifrån komplett då många bitar saknas, en brist som har flera olika orsaker. Den tillgängliga kunskapspotentialen har långtifrån alltid tagits tillvara vid schaktövervakningar eller vid äldre tiders intensivundersökningar. Stora kulturlagervolymer har grävts bort i samband med byggnationer före den moderna arkeologins genombrott. Dessutom är betydande områden fortfarande orörda och outforskade. Vi tvingas därför att lägga pusslet med det ej kompletta antalet bitar som finns på bordet, och det finns ingen bild på pussellådans lock som guidar oss på vägen mot ett färdigt resultat. Saknas för många bitar kan viktiga delar av helhetsbilden gå förlorad. Det är viktigt att vara uppmärksam på hålen och skapa nya pusselbitar när den arkeologiska praktiken ger möjlighet till detta. Men som alla pusselläggare vet är det inte bara antalet bitar som räknas utan även hur de tillgängliga bitarna tolkas; var och på vilket sätt de kan tänkas passa in. Med dessa källkritiska aspekter följer nu ett försök att sammanfatta de fyra gjorda analyserna till en helhetsbild. Bilden är byggd med tillgängliga fysiska och skriftliga pusselbitar, väl medveten om de arkeologiskt vita fläckarna inom socknarna som möjligen kan inrymma helt andra lösningar. I vissa fall har pusselbitarna getts nya tolkningar så att de kunnat inpassas på nya platser.

Baserat på det gällande forskningsläget byggdes ett teoretiskt perspektiv upp. Socknarna granskades utifrån detta perspektiv, en granskning som utmynnade i förslag om belägenhet, utformning och förändring av lundensiska huvudgårdskomplex. Granskningens teoretiska grundantaganden leder till att förslagen blir hypotetiska och får så förbli tills tillräckligt många och tydliga pusselbitar blivit tillgängliga.

Kronologisk utveckling

I begynnelsen bestod Lund av ett antal storgårdar med en agrar försörjningsbas. Tomtstorlekarna var betydande och täckte snabbt en stor yta av den blivande staden. Redan under första halvan av 1000-talet var de analyserade socknarna befolkade. De största gårdarna innehades av en järnålderselit som övervägande bodde i stora stolpgrundade, lerklinade flätverkshus. Med tiden förändrades husen till att vara byggda på stengrund med virke rest på träsyll. Residenshusen kompletterades med ekonomibyggnader och hus för arbetsfolket, trälarna. Lund fungerade troligen som en storsocken organiserad av kungamakten enligt det anglosaxiska minstersystemet. De enskilda gårdarna var strukturerade kring storhushåll med en aristokratfamilj omgiven av beroende klienter och arbetsfolk. Ett vikingatida hantverk verkar ha bedrivits och kontrollerats inom ett sådant storfamiljssystem. Kring 1000-talets mitt avsatte några storgårdar ett större stycke av tomten, oftast en bit från bostadshuset, till kyrkogård för de kringboende och för att bygga en mindre träkyrka åt ägaren och hans familj. Bygget av S:t Stefan kan säkert preciseras till år 1050. S:t Andreas och S:t Mårten var sannolikt också uppförda vid den tiden, medan S:t Botulf kan ha varit något äldre.

Från slutet av 1000-talet och fram över 1100-talet förtätades bebyggelsen. På några av gårdarna – i S:t Stefan och i S:t Andreas – fanns tecken på att delar av tomterna styckades upp i långsmala parceller. En småskalig bebyggelse med spår av ett mer kommersialiserat hantverk etablerades där. Inom S:t Mårten och S:t Botulf saknas dock tecken på en sådan utveckling. Om det rörde sig om en decentralisering av företagandet och ägandet eller om det bara var ett nytt sätt att organisera produktionen under en aristokratisk ägares fortsatta kontroll går inte att utröna. För det sistnämnda talar dock att de uppsplittrade tomterna återsamlades till större enheter under 1200-talet.

Under början av 1100-talet – i fallet S:t Mårten kanske redan kring 1100 – ersattes de små privata träkyrkorna av större, betydligt kostsammare, byggen i sten. Kyrkobyggarnas äganderätt omvandlades till ett immateriellt patronatskap, men de markerade sin plats i och överhöghet över kyrkan i form av imposanta västtorn och exklusiva gravläggningar inne i kyrkan, företrädesvis i tornet. Under 1100-talet fick den växande befolkningen ett ökat tillträde till kyrkan, vilket kyrkornas större storlek kan vittna om. Den breda menighetens tillgång till kyrkorummet var förmodligen en viktig grund för utvecklingen av sockensystemet under 1100-talet. Med bakgrunden i privatkyrkorna och den fortsatta kopplingen via patronatskapet organiserades socknarna rumsligt kring huvudgårdstomt och kyrkogård. En sådan struktur förutsattes inför analysfasen och inget i den har motsagt ett sådant antagande.

Fram mot högmedeltiden började aristokratin uppgradera sitt boende. Krognoshuset är det tydligaste exemplet bland analysfallen. Under 1200-talet byggdes en halvkällare i sten som kompletterades kring sekelskiftet 1300 med en tvåvånings överbyggnad i tegel. De andra analyserade huvudgårdarna kan ha haft en liknande utveckling; en halvkällare är ju också belagd i S:t Stefans socken. Utvecklingen överensstämmer med vad som skedde på landsbygden huvudgårdar, om än den verkar ha inträffat tidsmässigt något senare i fallet med Krognoshuset. Tre av de analyserade huvudgårdstomterna i Lund synes uppträda under högmedeltiden som stora, agrara stadsgårdar, med pampiga residenshus och tillhörande apelgårdar, köksträdgårdar och fiskdammar. För den fjärde huvudgården, i S:t Andreas socken, är högmedeltidens kulturlager okända.

Under högmedeltiden, speciellt första halvan av 1300-talet, donerades många gårdar i Lund till kyrkliga institutioner. Jakob Jensen (Galen) bortskänkte 1340 sin stadsgård i S:t Stefans socken, men behöll sin huvudgård Markie några mil söder om Lund. I S:t Mårten var huvudgården i borgerlig ägo kring år 1400, för att 1412 doneras till kyrkan. Patronatsrätten till kyrkan synes ha övergått till domkapitlet redan under 1300-talet, möjligen i samband med att huvudgården kom i borgerlig ägo. Källäget är för dåligt för spekulationer kring S:t Andreas, men en likartad utveckling under 1300-talet är tänkbar. Krognosättens bibehållna besittning av stadsgård och patronatsrätt är ett klart avsteg från vad som verkar vara den generella trenden, nämligen att aristokratin lossgjorde sin urbana förankring och inriktade sig på sina lantliga gods. Utvecklingen liknar den som tidigare redovisats i Skänninge; frälset fokuserade sitt intresse på sina gods på landsbygden medan kyrkliga institutioner övertog kontrollen av egendomarna i staden. Det är svårt att ha någon uppfattning om anledningen till Krognosättens kvarhållande av sin stadsbesittning, och troligen även av patronatsrätten till kyrkan, långt in i tidigmodern tid. Möjligen hamnade aldrig egendomsinnehavet i Lund i händerna på någon religiöst betungad, doneringsvillig familjemedlem. Möjligen sågs innehavet som strategiskt; tidigare har noterats att släktens godsinnhav fanns i Skånes fyra hörn, varav det lundensiska innehavet svarade för det sydvästra benet.

Efter denna kronologiska exposé över de lundensiska huvudgårdarna med kyrkliga bihang kommer några rumsliga aspekter på etableringarna att diskuteras.

Tomtstrukturer

Även om inga försök har gjorts i uppsatsen att mer exakt precisera huvudgårdarnas omfattning och deras tomtgränser är ändå frågan av intresse i sammanhanget. Källäget medger inte några mer detaljerade karteringar under tidig- och högmedeltid. Först med Anders Andréns tomtrekonstruktion av läget i början av 1500-talet (Andréns 1984:19) kan en sådan göras. Tomternas storlek, utbredning och form har varierat och först i slutet av medeltiden har de uppnått den struktur som Andréns rekonstruktion utvisar. I utgångsläget bör elitens tomter ha varit väldigt stora om de skulle ha kunnat täcka in hela ytan kring den centrala gårdsbebyggelsen och den avstyckade kyrkogårdsdelen. En grov uppskattning hamnar på 10 000 m² för S:t

Andreas, 15 000 – 20 000 m² för de övriga (fig. 13). Som jämförelse kan nämnas att andra undersökta sydskanadinaviska storgårdar från vikingatid, i Vorbasse, Tissø och Lisbjerg, visar på storgårdstomter upp mot 25 000 m² (Jensen 2006:166, 291f, 298, 302). Även om dessa centralplatser tillhörde de med de största kända tomtarealerna under slutet av vikingatiden stämmer tomtstorleken i Lund ändå väl in i sammanhanget. Storgårdsbebyggelsen från tidig medeltid i anslutning till S:t Martins kyrka i Skänninge har beräknats till cirka 50 000 m², men den var då inte begränsad av en omgivande centralortsbebyggelse (Bergqvist&Lindeblad 2013:90). Denna storgård har antagits varit uppdelad på mindre gårdsenheter som fungerade som bostäder och produktionslokaler för underlydande till storgården (Bergqvist&Lindeblad 2013:94f). Så bör man också tolka de hektarstora tomterna i Lund; kontrollerade av en storgård med agrar mark och med bebyggelse för hantverk och boende för trälar och andra som stod i ett beroendeförhållande till herrskapet. Denna bebyggelse kunde vara mer eller mindre tydligt avgränsad på stortomterna genom rännor eller gården, men oavsett uppdelning låg sannolikt hela arealen under storgårdens kontroll.

Under andra halvan av 1000-talet syns spår efter en ytterligare uppdelning av tomterna, på vissa håll i långsmala parceller. En sådan uppstyckning kan ha varit ett sätt att hantera en växande befolkning, men att den totala ytan fortsatt kontrollerades av storgården. Det innebar i så fall att antalet människor som var underordnade de aristokratiska tomtägarna blev fler och därmed kom resursbasen för denna elit att utökas. Dessa ökade resurser bör ha varit bidragande till det finansiella och mänskliga kapital som kyrkobyggena krävde. Stortomterna blev även påverkade vid mitten av 1000-talet genom de avstyckningar som gjordes för kyrkogård och träkyrkobygge. Storlekarna på dessa kyrkogårdar verkar ha legat i spannet 1 500 – 2 500 m² (Carelli 2012:109).

Under 1200-talet ökade åter storleken på de avgränsade tomtytorna. Uppenbarligen återsamlade tomtinnehavarna sin tidigare decentraliserade areal och skapade större och mer ståndsmässiga stadsgårdar. Att detta kunde ske visar på att den totala tomtytan troligen hela tiden legat under de aristokratiska ägarnas kontroll, på ett kontinuerligt aristokratiskt ägande. Den avyttring på olika sätt av stadsgårdarna som skedde med början under högmedeltiden har sedan bidragit till den uppsplittring av ägandet som ledde fram till den tomtstruktur vi möter i Andréns senmedeltida rekonstruktion. Krognostomten kan uppvisa ett enskilt orört exempel på storleken av dessa stadsgårdar före fragmentiseringen. Tomten 83:3 (fig. 4) har en yta på drygt 10 000 m².

Vägar

En nutida syn på ett huvudgårdskomplex hade förespråkat en obruten kontakt mellan residensbyggnad och kyrka. I stället verkar överlag stortomterna ha kluvits av genomgående gator. I S:t Stefans och S:t Andreas socken låg herrskapsbyggnaden och kyrkan på ömse sidor om Stora Södergatan, stadens kanske mest trafikerade och utnyttjade gata. I S:t Botulf och S:t Märten var det två tvärgator, nuvarande Svartbrödersgatan och Bankgatan, som skiljde sekulärt från klerikalt. Tydligt förlade man medvetet sin kyrka till motstående sidan av gatan; det hade säkerligen gått att hitta tomtmark för densamma inom boendekvarteret om så hade eftersträövats.

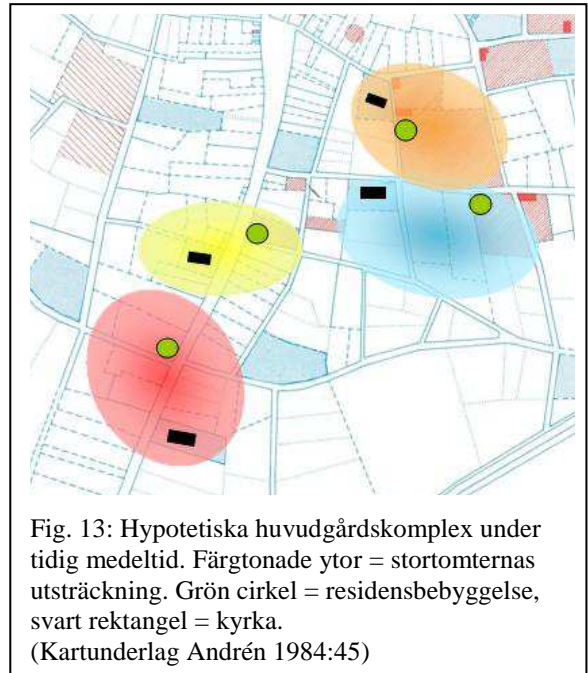

Fig. 13: Hypotetiska huvudgårdskomplex under tidig medeltid. Färgtonade ytor = stortomternas utsträckning. Grön cirkel = residensbebyggelse, svart rektangel = kyrka. (Kartunderlag Andréns 1984:45)

Som en parallell kan nämnas att bebyggelsen i Skänninge var förlagd på ömse sidor om den äldre vägen till Motala, även om belägenheten av själva huvudbyggnaden fortfarande är okänd (Bergqvist&Lindeblad 2013:89, 97). S:t Mårtens kyrka med exklusiva gravläggningar och korportal på den sida som anslöt till Mårtensgatan kan ha utgjort en variant på samma tema.

En tolkning är att gatan eller vägen var en integrerad del av hela gårdskomplexet. Inte bara kyrkan utan även vägpartiet var en del av det aristokratiska innehavet, av maktsfären. Om man betraktade gatan som en privatgata fanns det skäl att markera dess status och tillhörighet samtidigt som man utövade en övervakningsfunktion. Genom att omge gatan med väsentliga komponenter i gårdskomplexet – residens och kyrka – kunde detta åstadkommas. En sådan tolkning korresponderar med Andréns syn på sockenindelningen. Enligt honom baserades sockentillhörigheten på vilken gata en enskild tomt var orienterad mot. Det var alltså kopplingen till gatan och inte till kvarteret som bestämde till vilken socken de boende på en tomt skulle räknas (Andréns 1984:53f). Gatorna betraktades således som sammanbindande och inte som särskiljande. Senare under medeltiden kan denna syn ha förändrats. I det sist kvarvarande huvudgårdskomplexet i Lund, Krognosegöden, byggdes en ny salsbyggnad så nära kyrkogårdsgränsen att kommunikationen på gatan försvårades eller helt avstängdes.

Byggnadernas lokalisering

Företrädesvis var residensbyggnaderna belägna på de högsta platserna inom respektive socken. S:t Andreas hade en markerad förhöjning i nordost, i S:t Stefan fanns högsta punkten i nordväst medan den i S:t Mårten fanns i nordost. På dessa platser var de föreslagna huvudbyggnaderna belägna. Undantaget är S:t Botulf, där de högsta platserna inom socknen fanns i södra delen av det nuvarande kvarteret Svartbröder, medan Krognosehuset ligger mer i sydväst.

I landsbyn Bjäresjö var huvudgården lokaliserad på en markant kulle, byns högsta punkt, nordväst om kyrkan (Callmer 1992:432). Samma var förhållandet i Lisbjerg på Jylland (Jeppesen 2011:140). Det förefaller naturligt att välja ett höjdläge inom den tillgängliga ytan för bebyggelsens huvudbyggnad. Ur praktisk synvinkel erbjöd en sådan plats de bästa dräneringsförhållandena. Ur en mental synvinkel erbjöd höjdläget en auktoritativ maktposition.

När placeringen av kyrkogården och den första träkyrkan skulle beslutas var alltså platsen för bostadshuset redan fastslaget, normalt via höjdläget. Tomtens form och utbredning blev därefter styrande. Som tidigare diskuterats verkar gatusträckningarna inom området i ha spelat en roll. Möjligen ville man på samma sätt också markera sitt inflytande, sin överhet över andra enheter på egendomen genom att placera kyrka och kyrkogård på motstående sida av stortomten så att de underlydande omgärdades både med världslig och med kyrklig makt. Utifrån sådana kriterier kunde kyrkan komma att förläggas utan hänsyn till riktning och med en viss distans från residensbyggnaden. I de analyserade fallen fanns kyrkan nordväst, väst, sydöst respektive sydväst om de föreslagna huvudgårdslägena. Avståndet till kyrkan varierade mellan 50 och 100 meter.

Uppsatsen har utifrån lundensiska medeltida privatkyrkor, sedermera patronatskyrkor, försökt att identifiera och lokalisera deras stiftares och ägares gårdsanläggningar. Fyra socknar har analyserats och varje enskilt fall har erbjudit sin särskilda typ av källmaterial som vägvisare. I S:t Botulf existerar fortfarande en stående byggnad som en gång ingick i huvudgårdskomplexet. I S:t Mårten fanns noteringar om grundmurar till ett hus tillsammans med beskrivningar om exklusiva byggnadsdetaljer. I S:t Stefan pekade ett bevarat dokument via högrälset mot en bestämd gård i socknen. I S:t Andreas visade några unika artefakter på kopplingen mellan gård och kyrka i en angloskandinavisk miljö. Således uppvisar genomgången en provkarta på det som definierar historisk arkeologi och skiljer det från t ex arkeologi och historia, nämligen *studiet av det förflutna utifrån alla typer av källmaterial*. Det källpluralistiska angreppssättet har skapat olika typer av titthål som möjliggjort en sammanställd bild av det medeltida Lund.

REFERENSER

Otryckt källmaterial

Kulturens stadshistoriska arkiv (KSA).

Drottensgatan
Kvarteret Galten
Kvarteret Glambeck
Kvarteret Katedralskolan
Kvarteret Repslagaren
Kvarteret S:t Botulf
Kvarteret S:t Mårten
Lilla Tvärgatan
Mårtenstorget
Svartbrödersgatan
Västra Mårtensgatan

Tryckt källmaterial

- Adam av Bremen. 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Stockholm.
- André, A. & Högstedt, C. 1990. *Kartornas Lund. 1580-talet till 1950*. Lund.
- Danmarks Runeindskrifter. I Atlas – II Text*. Utg. av Lis Jacobsen & Erik Moltke. Köpenhamn 1941-1942 (DR).
- Diplomatarium Danicum*. Utg. av Det danske sprog- og litteraturselskab. Köpenhamn 1938- (DD).
- Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok*. Utg. av Lauritz Weibull. Lund 1900-1939 (LÄU).
- Grubbe, S. 1878. Sivert Grubbes Dagbog. *Danske Magazin 4 række 4 bind*. Köpenhamn.
- Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis*. Utg. av Kristian Erslev. Köpenhamn 1894-1939 (Rep).
- Svenskt diplomatarium. Diplomatarium Suecanum*. Utg. av Kungliga vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien & Riksarkivet. Stockholm 1829- (SD).
- Svenskt diplomatium från och med år 1401*. Utg. av Riksarkivet. Stockholm 1875-1904 (SD1401).
- Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450*. Utg. av Kristian Erslev. Köpenhamn 1901 (Test).

Litteratur

- Andersson, H. 2013. Urbanisering och stad. Några slutkommentarer om Skänninge. Hedvall, R., Lindeblad, K. & Menander, H (red), *Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia*. Stockholm.
- Andrén, A. 1976. Stadsbilden. Mårtensson, A.W. (red), *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Lund.
- Andrén, A. 1980. *Lund. Medeltidsstaden. Rapport 26*. Stockholm.
- Andrén, A. 1984. *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. Medeltidsstaden. Rapport 56*. Stockholm.
- Andrén, A. 2000. Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden. *Hikuin* nr 27. Højbjerg.
- Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. Andersson, H. & Anglert, M. (red), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Stockholm.

- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Stockholm.
- Anglert, M. 1998. Från gårdskyrka till sockenkyrka. Nilsson, B. (red), *Sveriges kyrkohistoria. 1. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.
- Arcadius, C.O., Larsson, N. & Velander, J.P. 1878. *Skånes kalender. Senare delen: Skånska landsbygden*. Lund.
- Balic, I. 2002. *Kv. Döbeln 4. Arkeologisk undersökning 1999. Lunds kommun, Skåne*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 24. Lund.
- Balic, I. 2012. *Kv. Saluhallen 1, Lund. Arkeologisk förundersökning 2011*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 408. Lund.
- Bergqvist, J. & Lindeblad, K. 2013. Storgårdar under vikingatid och tidig medeltid. Hedvall, R., Lindeblad, K. & Menander, H (red), *Borgare, bröder och bönder. Arkeologiska perspektiv på Skåninges äldre historia*. Stockholm.
- Blomqvist, R. 1946. *Lund på Mogens Madsens tid. Franz Hogenbergs kopparstick, Mogens Madsens Lundabeskrivning och Vedels kartsnitt*. Lund.
- Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia. 1, Medeltiden*. Lund.
- Bolvig, A. 1992. *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*. Köpenhamn.
- Callmer, J. 1992. A Contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (red), *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south Swedish rural region*. Stockholm.
- Carelli, P. 1991. *Kv. Gyllenkrok 3, 4, 5 Lund*. Rapport över arkeologisk undersökning nr 1. Lund.
- Carelli, P. 1992. *Kv. Glambeck nr. 4 Lund*. Rapport över arkeologisk undersökning nr 2. Lund.
- Carelli, P. 2001a. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm.
- Carelli, P. 2001b. Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida danskt parochialsystem. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 2000*. Köpenhamn.
- Carelli, P. 2003. *Krappertup och det feudala landskapet*. Nyhamnsläge.
- Carelli, P. 2012. *Lunds historia. Staden och omlandet. 1. Medeltiden. En metropol växer fram*. Lund.
- Carelli, P. & Lenntorp, K-M. 1994. *Kv S:t Märten nr 25-26 Lund. Arkeologisk undersökning 1993*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 8. Lund.
- Carelli, P. & Salminen, L. 1993. *Kv Gyllenkrok nr 29-30 (3-7) Lund. Arkeologisk schaktövervakning 1992*. Rapport över arkeologisk undersökning nr 5. Lund.
- Carlquist, G. 1924. *Lund på 1690-talet. 1691 års sjättepenninglängd med upplysande anmärkningar. 2. Krafts och Vårfru rotar*. Lund.
- Christoffersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets udvikling i Lund c:a 1000-1350*. Bonn/Lund.
- Cinthio, M. 1996. *Kyrkorna kring Kattesund. Rekonstruktionsförsök*. Lund.
- Cinthio, M. 2002. *De första stadsborna. Medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm/Stehag.
- Danmarks adels aarvog 1893*. Köpenhamn (DAA 1893).
- Danmarks adels aarvog 1908*. Köpenhamn (DAA 1908).
- Gardelin, G. 2002. *Kv. Galten 24. Arkeologisk förundersökning 2002*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 111. Lund.
- Gardelin, G. 2007a. *Kv. Repslagaren 13-14, Lund. Arkeologisk undersökning 1977-1978*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 251. Lund.

- Gardelin, G. 2007b. *Kv Glambeck 4, Lund. Arkeologisk undersökning 1966*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 265. Lund.
- Gardelin, G. 2012. *Östra Mårtensgatan, Lund. Arkeologisk förundersökning 2007*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 315. Lund.
- Gardelin, G. (in print). *Kv. Saluhallen 1. Arkeologisk slutundersökning 2010*. Lund.
- Guldåker, A. 2011. *Kv. Katedralskolan 8, Lund. Arkeologisk förundersökning 2010*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 390. Lund.
- Gustafsson, E. & Weidhagen, M. 1968. Investigations in Hammarlunda church. Mårtensson, A. W. (red), *Res Mediaevalis. Ragnar Blomqvist. Kal. Mai. MCMLXVII oblata*. Lund.
- Hansen, K. 2013a. *Krigarna som blev stadsbor. Lunds första aristokrati under sen vikingatid (990-1080)*. Uppsats i arkeologi, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- Hansen, K. 2013b. Vem satt på läktaren? Fyra typer av emporer i skånska kyrkors romanska västtorn. *Fornvännen* 2013/3. Stockholm.
- Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Stockholm.
- Hansson, M. 2006. *Aristocratic landscape. The spatial ideology of the medieval aristocracy*. Stockholm.
- Hart, S. 2003. *The round church towers of England*. Eye.
- Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Stockholm.
- Inger, G. 1997. *Svensk rättshistoria*. Malmö.
- Jacobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Stockholm.
- Jensen, J. 2006. *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder 400-1050 e.Kr*. Köpenhamn.
- Jeppesen, J. 2011. Magnate farms and lordship from the viking age to the medieval period in eastern Jutland. The excavations at Lisbjerg and Haldum churches. Poulsen, B. & Sindbæk, S.M. (red), *Settlement and lordship in viking and early medieval Scandinavia*. Turnhout.
- Johansen, M. & Halding, H. 2001. *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og kongemakt i Danmarks højmiddelalder*. Ebeltoft.
- Johansson Hervén, C. 1997. *Kv Katedralskolan 8, Lund. Arkeologisk utredning och förundersökning 1997*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 46. Lund.
- Johansson Hervén, C. 2001. *Mårtensstorget i Lund. Arkeologisk undersökning 1997. En kulturhistorisk redogörelse*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 21. Lund.
- Johansson Hervén, C. 2008. Den tidiga medeltidens Lund – vems var egentligen staden? Andersson, H., Hansen, G. & Øye, I. (red), *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Bergen.
- Karlin, G. 1915. Från det gamla Lund. Kyrkan i hörnet af V. Mårtensgatan och Bankgatan. *Lunds Dagblad* 1915-07-31. Lund.
- Karlsson, M. 2007a. Ägostrukturen i Lund i äldre tid. Gardelin, G., Ericsson, G. & Karlsson, M., *Städernas kulturlager. En värdering av ett hotat källmaterial med utgångspunkt i exemplet Lund*. Malmö.
- Karlsson, M. 2007b. *Kv. Gyllenkrok 30, Lund. Arkeologisk undersökning 1992*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 244. Lund.
- Karlsson, M. 2007c. *Kv. Katedralskolan 2. S:t Andreas kyrkogård. Arkeologisk undersökning 1986*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 293. Lund.
- Koch, H. 1936. *Danmarks kirke i den begyndene højmiddelalder. II, Kirkens institutioner*. Köpenhamn.
- Konow, J. von. 2005. *Sveriges adels historia*. Karlskrona.

- Larsson, S. 2006. Gestaltningen av några skånska städer. Larsson, S. (red), *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Lund.
- Lenntorp, K-M. 2010. Kv. Galten, Lund. *Arkeologisk förundersökning 2010*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund nr 374. Lund.
- Mårtensson, A.W. 1981. *S:t Stefan i Lund*. Lund.
- Mårtensson, A.W. & Wahlöö, C. 1970. *Lundafynd. En bilderbok*. Lund.
- Nilsson, T. 1976. Hus och huskonstruktioner. Mårtensson, A.W. (red), *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Lund.
- Nyborg, E. 1979. Enkeltmænd og fællesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. Egevang, R. (red), *Strejfflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*. Köpenhamn.
- Nørlund, P. & Lind, E. 1944. *Danmarks romanske kalkmalerier*. Köpenhamn.
- Pedersen, B. 1998. *Krognoshuset – en familjesaga utifrån ett murverk?* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- Samuelsson, B-Å. 2001. Kan gravar spegla vägars ålder och betydelse? Ett exempel från Söderslätt i Skåne. Larsson, L. (red), *Uppåkra. Centrum i analys och rapport*. Stockholm.
- Schalling, E. 1936. *Kyrkogodset i Skåne, Halland och Blekinge under dansk tid*. Stockholm.
- Sjöborg, N. H. 1824. *Samlingar för Nordens fornälskare. Tome 2*. Stockholm.
- Skansjö, S., Ohlsson, A., Wallin, J. & Svensson, H. 2012. Färlöv och Färlövsholm. Medeltida huvudgårdsmiljöer i Helgeådal, inledande observationer. *Ale* 2012:1. Lund.
- Skansjö, S., Riddersporre, M. & Reisnert, A. 1989. Huvudgårdarna i källmaterialet. Andersson, H. & Anglert, M. (red), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Stockholm.
- Stiesdal, H. 1980. Gård og kirke. Sønder Jernløse-fundet belyst ved andre sjællandske eksempler. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1980. Köpenhamn.
- Thulin, G. 1901. *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.
- Wienberg, J. 2009. Romanske runde tårne – et skandinavisk perspektiv. *Hikuin* 36. Højbjerg.
- Åsgrim-Berlin, A. & Mårtensson, A.W. (red). 1980. *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Vårfru rote*. Lund.
- Åsgrim-Berlin, A., Stewénus, J. & Mårtensson, A.W. (red). 1981. *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Clemens och Drottens rotar*. Lund.

Internet

- Roundtowerchurches. 2013. *Roundtowerchurches*. <http://www.roundtowerchurches.de/>. [2013-12-19].

Förkortningar

DAA	<i>Danmarks adels aarbog</i>
DD	<i>Diplomatarium Danicum</i>
DR	<i>Danmarks Runeindskrifter. I Atlas – II Text</i>
KSA	<i>Kulturens stadshistoriska arkiv</i>
LÄU	<i>Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok</i>
Rep	<i>Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis</i>
SD	<i>Svenskt diplomatium. Diplomatarium Suecanum</i>
SD1401	<i>Svenskt diplomatium från och med år 1401</i>
Test	<i>Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450</i>